

Digitalt særtryk af
FUND OG FORSKNING
I DET KONGELIGE BIBLIOTEKS
SAMLINGER

Bind 53
2014

With summaries

KØBENHAVN 2014
UDGIVET AF DET KONGELIGE BIBLIOTEK

Om billedet på smudsomslaget se s. 67.

Det kronede monogram på kartonomslaget er tegnet af
Erik Ellegaard Frederiksen efter et bind fra Frederik 3.s bibliotek

Om titelvignetten se s. 171.

© Forfatterne og Det Kongelige Bibliotek

Redaktion:

John T. Lauridsen

Redaktionsråd:

Else Marie Kofod
Erland Kolding Nielsen
Anne Ørbæk Jensen
Marie Vest

Fund og Forskning er et peer-reviewed tidsskrift.

Trykt på Munken Premium Cream 13, 115 g
Dette papir overholder de i ISO 9706:1994
fastsatte krav til langtidsholdbart papir.

Nodesats: Dansk Center for Musikudgivelse & Jakob K. Meile
Grafisk tilrettelæggelse: Lene Eklund-Jürgensen & Jakob K. Meile

Tryk og indbinding: SpecialTrykkeriet, Viborg

ISSN 0069-9896
ISBN 978-87-7023-129-9

DANSK STØTTE TIL DISSIDENTERNE I ØSTBLOKKEN UNDER DEN KOLDE KRIG¹

AF

BENT BOEL

Har vi ikke hørt nok om den kolde krig? Det er snart ti år siden, at Hen fremtrædende dansk politiker hævdede, at “emnet er jo ret godt belyst. Der er vel udgivet så mange bøger om den kolde krig, at man kan gå til Månen på dem.”² Det er forståeligt, at de jævnligt tilbagevendende – og ofte stærkt følelsesladede – debatter om bl.a. firsernes fodnotepolitik har afstedkommet koldkrigs-*fatigue* hos nogle. Men der er ikke meget, der tyder på, at interessen er aftagende, kampen om den kolde krig raser ufortrødent videre i de danske medier.³ Faktisk er der næppe noget andet vestligt land, hvor den kolde krig er så politisk betændt et emne som i Danmark. Det kan der utvivlsomt gives flere forklaringer på. Da debatten til dels er udsprunget af visse kredses ønske om at gøre op med dem der “svigtede” under den kolde krig, har den fra starten været præget af en politisk-moralsk dagsorden, der uvægerligt måtte føre til kontroverser. Disse afspejler imidlertid ikke bare gamle kombattanters hævnørst. Debatten om fortiden handler også om nutiden.⁴ Venstrefløjens angivelige svigt var (og er formentlig fortsat) nationalt (Bent Jensens seneste bog er tilegnet “alle dem, der ville og vil bevare Danmark”⁵), udenrigspolitisk (med fodnotepolitikken svigtede man alliancepartnerne i NATO), ideologisk (man gjorde knæfald for totalitære diktaturer) og moralsk (alle ovenstående “svigt” vurderes ud fra en moralsk målestok). Man kan ydermere få det indtryk, at visse de-

¹ Forf. har tidligere publiceret en leksikonartikel (Bent Boel: Dissidenterne i Øst. John T. Lauridsen, Rasmus Mariager, Thorsten Borring Olesen og Poul Villaume: *Den kolde krig og Danmark*, 2011, s. 188-191), der byggede på et første udkast til nærværende artikel.

² Henrik Sass Larsen citeret i Olav Hergel: Kampen om historien. Den kolde krig er stadig varm. *Politiken*, 12.11.2005.

³ Jf. Bent Jensen: *Ulve, får og vogtere*, 2014 og den efterfølgende mediedebat.

⁴ Thorsten B. Olesen: Under the national paradigm: Cold War Studies and Cold War Politics in post-Cold War Norden. *Cold War History*, 8:2, 2008, s. 189-211, jf. s. 199-204.

⁵ Jensen 2014.

battører gladeligt havde set det gjort til et juridisk anliggende.⁶ Udover fodnotepolitikken, KGB-kontakter og holdningen til “venstreorienterede” diktaturer har debatten bl.a. inddraget venstrefløjens angivelige voldsfascination og antisemitisme. Den har således været vidtfavnende, men fokus har i udpræget grad været på “de onde.”⁷ Man kunne, givet debattens stærkt moralske islæt, have forventet en nok så stor interesse for “de gode.” Det er da også blevet hævdet, at der foregår “en offentlig konkurrence om, hvem der har gjort mest for de forfulgte i de kommunistiske lande.”⁸ Det er imidlertid slående, at den egentlige debat mellem “konkurrenterne” har været begrænset, og at spørgsmålet længe er blevet ignoreret i forskningslitteraturen.

Denne artikel handler om individer og grupper, der gjorde det, som de fleste i dag formentlig vil mene var “det rigtige,” nemlig at støtte østdissidenterne ikke bare i ord, men også i handling (som det vil fremgå, gør dette dem ikke nødvendigvis til “de gode”).⁹ Hensigten er ikke at skrive en generel udredning vedrørende danske holdninger til sovjetkommunismen eller til østdissidenterne. Fokus vil være på dem, der rent faktisk havde dissident-kontakter (uagtet deres mulige højreradikale, venstreradikale eller på anden vis ikke-liberale politiske holdning), og primært sådanne, der tog over på den anden side af Jerntæppet og dér mødte systemkritikere. Emnets relevans er dobbelt. Dels i forhold til den kolde krigs historie, hvor der i de senere år har været stigende international forskningsmæssig interesse for de mange måder hvorpå Jerntæppet blev gennemhullet eller omgået før Muren faldt.¹⁰ Vi ved

⁶ Bertel Haarder (red.): *Hvem holdt de med?* 1999; Nils Jæger: *Det historiske svigt. Socialdemokratiet og venstrefløjens i den kolde krig*, 1999; Nils Jæger: *En ussel fortid. Den Kolde Krig og diktaturets danske medspillere*, 2007; Ole Hasselbalch: *Den stille krig*, 2001.

⁷ Om kampen om den kolde krig se f.eks.: Lars Hedegaard m.fl. (red.): *Kampen om Den Kolde Krig. Festskrift til Bent Jensen*, 2008; Jens Liljegren: *Weekendavisen og opgøret med venstrefløjens, Speciale i historie*, Syddansk Universitet, 2002 (<historienu.dk/Liljegren speciale.pdf>); Nikolaj Petersen: *Kampen om Den Kolde Krig i dansk politik og forskning. Historisk Tidsskrift*, 109:1, 2009, s. 154-204; Adam Holm og Peter Scharff Smith (red.): *Idealisme eller fanatisme?* 2003; Bent Blüdnikow (red.): *Opgøret om den kolde krig*, 2003.

⁸ Bent Jensen: Forord. Hans Kristian Neerskov: *Sejrende Martyrer*, 2004, s.7-8.

⁹ *Jyllands-Posten*, 28.5.1985. Ord kan også anskues som handlinger. I denne artikel vil fokus være på en særlig type handling, vesterlændinges møder med østdissidenter.

¹⁰ Se f.eks. Poul Villeneuve og Odd Arne Westad (red.): *Perforating the Iron Curtain. European Détente, Transatlantic Relations, and the Cold War, 1965-1985*, 2010; Sari Autio-Saraso og Brendan Humphreys (red.): *Winter Kept Us Warm: Cold War Interactions Reconsidered*, Aleksanteri Cold War Series, 1, 2010; Friederike Kind-kovacs og Jessie Labov (red.), *Samizdat, Tamizdat, and Beyond: Transnational Media During and After Socialism*, New

fortsat for lidt om den danske rolle i den sammenhæng. Og dels i forhold til kampen om selvsamme historie, hvor en lødig og velinformeret debat bl.a. forudsætter eksistensen af seriøs forskning på området.

Hvem var dissidenterne? I 1970erne blev det kutyme i Vesten at omtale systemkritikere i Østblokken som "dissidenter." Oppositionel aktivitet i de kommunistiske lande gik imidlertid længere tilbage. Efter Stalins død i 1953 åbnede afstaliniseringen for et kortvarigt tøjbrud i Sovjetunionen, hvor "anderledes tænkende" forsøgte at komme til orde, i første omgang litterært. Regimets svar – repression – affødte nye initiativer og skabte efterhånden "dissidenterne." Tøjbruddet midt i 1950erne førte også til udviklingen af kritik af det bestående i en række andre østlande (mest spektakulært i Polen og Ungarn i 1956). Hvor mange kritikere frem til Prag-foråret håbede på "reformer fra oven," der kunne skabe hvad man i Prag døbte en "socialisme med menneskeligt ansigt," opgav de fleste efter Warszawapagt-landenes invasion i Tjekkoslovakiet i august 1968 troen på reformkommunismen. De vendte systemet ryggen i et forsøg på at skabe en "parallel polis" (Václav Benda), hvor de kunne "leve i sandhed" (Jan Patočka og Václav Havel). Dissidenterne fokuserede som regel på det skrevne ord – udfærdigelsen af samizdat – men deres bestræbelser omfattede også andre virkemidler (videobånd, kassettebånd, koncerter, undergrundsuniversiteter, samt mere sjældent møder, demonstrationer, strejker ...), og mandede af og til ud i meget konkrete krav (ret til militærnægterstatus, miljøbeskyttelse, anerkendelse af frie fagforeninger...). Situationen i Øst varierede dramatisk, eksempelvis repræsenterede det totalitære Albanien på den ene side, Østblokkens "muntreste barak," Ungarn, på den anden side, to ganske forskellige verdener. Dissident-verden var også uhyre varieret. For blot at nævne ét klassisk eksempel: Andrej Sakharov og Alexander Solsjenitsyn, de to mest kendte russiske dissidenter, stod sammen når det gjaldt om at kritisere styret, men hvor den ene bekendte sig til det liberale demokrati, forholdt den anden sig stærkt kritisk. Det der efterhånden samlede (de fleste af) dissidenterne var forsvaret for menneskerettighederne. Herudover var det et fællestræk, at de forsøgte at tiltrække international opmærksomhed, i håb om at en sådan ville yde en vis beskyttelse i forhold til det kommunistiske styre. Internationale kontakter blev yderligere brugt til

York 2012; Alfred A. Reisch, *Hot Books in the Cold War. The CIA-Funded Secret Western Book Distribution Program Behind the Iron Curtain*, Budapest 2013; Idesbald Goddeeris (red.), *Solidarity with Solidarity: Western European Trade Unions and the Polish Crisis, 1980-1982*, Lanham 2010; Sarah B. Snyder: *Human Rights Activism and the End of the Cold War: A Transnational History of the Helsinki Network*, New York 2011.

at udbrede budskaber eller dissident-produkter i udlandet, eller til at importere duplikatorer, stencils, bøger, film, forelæsere, osv. Fælles for flere af østlandene var ydermere, at Helsinki-slutakten virkede som en kraftig opmuntring til dissidenterne, der kunne påberåbe sig den del af aftalen, hvori de kommunistiske lande forpligtede sig til at respektere menneskerettighederne. Hertil kom sidst i 1970'erne bestræbelser blandt dissidenterne i Østeuropa på at knytte kontakter med hinanden på tværs af grænserne. Vesten fokuserede gerne på enkelte initiativer eller grupper – f.eks. Charta 77 (1977) i Tjekkoslaviet, *Khronika tekushchikh sobytij* (eng.: *Chronicle of current events*, 1968) eller Helsinki-gruppen (1976) i Moskva, KOR (1976) eller Solidarność (1980) i Polen – og ikke mindst enkeltindivider, f.eks. Sakharov og Solsjenitsyn i Sovjetunionen, Václav Havel og Petr Uhl i Tjekkoslaviet, Adam Michnik, Jacek Kuroń, Bronislaw Geremek og Lech Wałęsa i Polen, Wolf Biermann, Robert Havemann, Rudolf Bahro og Rainer Eppelmann i DDR, András Hegedüs, János Kis og Miklós Haraszti i Ungarn, Milovan Đilas i Jugoslavien.¹¹

Hvem i Danmark hjalp dissidenterne i Øst under den kolde krig? Såfremt spørgsmålet tolkes bredt vil svaret afhænge af diagnosen for den kolde krigs ophør. Nogle vil mene, at tilhængerne af en konfrontationskurs over for Østblokken bør have æren for kommunismens sammenbrud og af samme årsag var dissidenternes bedste venner. Andre vil hævde, at det tværtimod var afspændingspolitikken, der muliggjorde og fremskyndede sammenbruddet i Øst. Hvis man tager udgangspunkt i en firkantet skelnen mellem *hard power* og *soft power*, vil de, der tillægger førstnævnte afgørende betydning, fokusere på rå militære (og eventuelt økonomiske) styrkeforhold, mens de, der tror, at *soft power* også tæller, vil mene, at alt hvad der gjorde de vestlige demokratier mere attraktive, bidrog til at undergrave de kommunistiske styrers legitimitet.¹² Disse kontroverser har utvivlsomt mange gode år foran sig. Alternativt kan man vælge mere snævert at fokusere på dem, der konkret forsøgte at yde direkte støtte til dissidenterne – bl.a. ved at opsøge dem på den

¹¹ Barbara Falk, *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe, Budapest*, Budapest 2003; Marco Clementi: *Storia del dissenso sovietico (1953-1991)*, Rom 2007; Padraic Kenney: *A Carnival of Revolution*, Princeton 2003.

¹² Se f.eks. Emily S. Rosenberg: Consumer capitalism and the end of the Cold War. Melvyn Leffler og Odd Arne Westad (red.): *The Cambridge History of the Cold War*, Cambridge 2010, 3, s. 489-512. Debatten om årsagerne til kommunismens fald og Sovjetunionens opløsning inddrager selvsagt mange andre faktorer end vestlige aktørers indflydelse (se f.eks. Adam Roberts: An 'incredibly swift transition': reflections on the end of the Cold War. Leffler og Westad 2010, s. 513-534).

anden side af Jerntæppet. Det fulde omfang af sådanne støtteaktiviteter, der som oftest foregik i det skjulte uden at efterlade sig skriftlige spor, og som ydermere blev gennemført af individer eller små grupper, vil næppe nogensinde blive kendt. Man kan dog vove visse generaliseringer.

Det officielle Danmark holdt en lav profil

Støtten til dissidenterne var altovervejende ikke-statslig. Forskellige faktorer påvirkede den generelle danske holdning til dissidenterne i Østblokken i 1970erne og 1980erne, bl.a. afspændingspolitikken som et centralt politisk mål og middel, menneskerettighedspolitikens voksende internationale betydning, ikke mindst inden for rammerne af Helsinki-processen, den grundlæggende antikommunisme i det danske politiske establishment, samt formentlig lejlighedsvis indenrigspolitikken.¹³ Det spillede en væsentlig rolle, at danske (og andre vestlige) regeringer under den kolde krig ikke ønskede at skabe det indtryk, at de forsøgte at blande sig i østlandenes indre anliggender. Den officielle politik fokuserede på det såkaldte stille diplomati af hensyn til videreførelsen af afspændingspolitikken. Forsigtigheden gjorde sig gældende på tværs af fløjene. Udenrigsminister Poul Hartling (V) advarede i 1968 mod at reagere på indmarchen i Tjekkoslovakiet med en "hysterisk indstilling."¹⁴ I 1981 udtrykte udenrigsminister Kjeld Olesen (S) frygt for at Solidarność ville gå for langt og i sidste ende fremprovokere en sovjetisk intervention, og hans reaktion på indførelsen af krigsretstilstand i Polen i dec. 1981 var et håb om, at den økonomiske og sociale situation hurtigt ville bedres.¹⁵ Og selv om eksempelvis Venstre var kritisk overfor den socialdemokratiske regerings afdæmpede reaktion på Polen-krisen i 1980-81, var man som regeringsparti ganske forsigtig i forhold til politisk kontroversielle arrangementer (Venstre-politikere var således skeptiske over for 1974-forslaget om en Sakharov-høring i København, og den borgerlige regering udviste ligeledes forsigtighed i

¹³ Om dansk menneskerettighedspolitik se Kristine Midtgårds og Bent Boels bidrag til Lauridsen m.fl. 2011, s. 428-432. For et konkret eksempel på dansk menneskerettighedspolitik se Niels Boel: Torturproblemet i international politik. *Månedstidsskrift for Praktisk lægegerning*, December 1982, s. 798-806.

¹⁴ Thorsten Borring Olesen og Poul Villaume: *Dansk udenrigspolitikks historie. I blokdelingens tegn 1945-1972*, 2006, s. 627.

¹⁵ Bent Boel: LO og Solidarnosc 1980-1989. Så nær og dog så fjern? *Arbejderhistorie*, 2, 2007, s. 66.

forhold til *Politikens* Havel-prisoverrækkelse i 1987¹⁶). Da 18 østtyskere i september 1988 trængte ind på den danske ambassade i DDR, blev de prompte smidt ud, for ikke at skabe misstemning op til statsminister Poul Schlüters besøg hos Erich Honecker. Der var dog kontakter mellem socialdemokratiske regeringsmedlemmer og Solidarność i 1981-82,¹⁷ og udenrigsminister Uffe Ellemann-Jensens frokost med Charta 77 dissidenter i Prag i marts 1989 var uden fortilfælde i dansk udenrigspolitik. Skiftende danske regeringers støtte til østdissidenterne var først og fremmest indirekte. Ved at støtte Helsinki-processen (efter en vis tøven greb dissidenterne den mulighed, der hermed opstod, for at lægge pres på egne regeringer), ved lejlighedsvis at fordømme undertrykkende tiltag fra de kommunistiske myndigheders side (eller sovjetiske interventioner i disse lande som i 1956 og 1968) og ved deres "stille diplomati" (som regel humanitære interventioner på vegne af få udvalgte individer). I september 1972 kritiserede udenrigsminister K.B. Andersen i sin tale til FN's generalforsamling det sovjetiske styres stramme emigrationspolitik.¹⁸ Under et besøg i Moskva i oktober 1973 rejste Anker Jørgensen spørgsmålet om menneskerettigheder i samtaler med Aleksej Kosygin, Andrej Gromyko og Leonid Bresjnev.¹⁹ Danske regeringskontakter med og støtte til østdissidenter er vanskelige at identificere. Visse diplomater etablerede forbindelser til dissidenterne. Men det første officielle møde i Østeuropa fandt sted den 1. marts 1989 da udenrigsminister Ellemann-Jensen besøgte styret i Prag og i den forbindelse inviterede en række dissidenter til frokost i ambassadørens bolig: Jiří Hayek, Jiří Dienstbier, Petr Uhl, Alexandr Vondra, Michael Dymáček og Václav Malý.²⁰

Et forsvindende lille mindretal

Det var ganske få, der blev engageret i forhold til systemkritikerne. Så få, at man kunne forledes til at tro, at de danske dissident-støtter udgjordes

¹⁶ Bent Boel: Menneskerettighedspolitik fra neden? Sakharovhøringen i København, oktober 1975. *Fund og Forskning*, 50, 2011, s. 549-588; Herbert Pundik: Breve til Sussi. *Indblik og udblik*, 2007, s. 100-101.

¹⁷ Boel 2007, s. 62 og 67.

¹⁸ Olesen og Villaume 2006, s. 665; Dansk Institut for Internationale Studier [DIIS]: *Danmark under den kolde krig* [DIIS-rapporten], 2, 2005, s. 238.

¹⁹ Anker Jørgensen: *Bølgegang. Fra mine dagbøger 1972-1975*, 1991, s. 165-67 og 172-173; DIIS 2005, 2, s. 242.

²⁰ Uffe Ellemann-Jensen: *Din egen dag er kort*, 1996, s. 93; Uffe Ellemann-Jensen: *Vejen jeg valgte*, 2007, s. 181; interviews med Uffe Ellemann-Jensen 5.8.2014, Per Carlsen 28.8.2014 og Ole Egbjerg Mikkelsen 19.9.2014.

af en enmandshær bestående af Niels Barfoed eller i bedste fald kunne tælles på én hånd.²¹ På mange måder er det vigtigste spørgsmål, når det gælder Danmarks (og Vestens) forhold til oppositionen i Østblokken, vitterligt dette: hvorfor var der så få, der støttede den aktivt? På trods af, at der til dels var tale om nære naboer? Een forklaring, gældende på tværs af alle politiske skel, var, at på de fleste danskeres mentale landkort lå Østeuropa uendelig langt væk. Grundlæggende skyldtes dette Jerntæppet, der hæmmede den frie bevægelse af alt (mennesker, genstande, ideer og informationer) mellem Danmark og østlandene, samt ikke mindst den udbredte overbevisning, at Muren ikke lod sig røkke i nogen overskuelig fremtid. I det omfang man overhovedet skænkede øst-dissidenterne en tanke, blev denne som regel bortvist af forestillingen om, at kontakter med dissidenterne ikke var mulige (der var jo tale om totalitære stater), hverken ville gøre fra eller til (Jerntæppet afhang af storpoltiske faktorer som græsrodskontakter ingen indflydelse havde på), eller i værste fald ville være kontraproduktive (fordi de angiveligt ville afføde sanktioner mod de pågældende dissidenter og/eller styrke "høgene" i Øst²²). Hertil kom, at de forbindelsesled, der i visse vestlige lande fostrede øst-vest græsrodskontakter (såsom politisk aktive østemigranter, talstærke trotskister eller fortsat aktive, kritiske eks-kommunister²³), kun i begrænset omfang eksisterede i Danmark. Til disse generelle forklaringer kan føjes nogle mere specifikke. For højrefløjens vedkommende gjaldt, at der i de borgerlige partier ikke var nogen tradition for græsrodsaktivistisk international solidaritet.²⁴ Den

²¹ E-mail af 10.3.2014, fra Mette Skak til forf. Mette Skak understreger, at hun med udtrykket "enmandshær" satte tingene på spidsen; Tøger Seidenfaden fremhæver Per Stig Møllers, Bent Jensens, Vibeke Sperlings og Niels Barfoeds rolle, samt Nej til Atomvåbens indsats "fra midten 1980'erne" (Tøger Seidenfaden: *Et helt Europa*, 1991, s. 35).

²² Uffe Ellemann-Jensen fik venner under et studieophold i Prag i 1965 og "fastholdt nogle af kontakterne bagefter, men måtte afbryde forbindelsen efter den sovjetiske invasion i Tjekkosllovakiet i august 1968 for ikke at skabe problemer for dem. Og da jeg siden kom der som minister, måtte jeg lade, som om de ikke eksisterede. Indtil tingene begyndte at gå i opløsning" (Uffe Ellemann-Jensen: *Fodfejl. Da Danmark svigtede under den kolde krig*, 2004, s. 36).

²³ Bent Boel: *French Support for Eastern European Dissidence, 1968-1989: Approaches and Controversies*. Poul Villume og Odd Arne Westad (red.): *Perforating the Iron Curtain. European Détente, Transatlantic Relations, and the Cold War, 1965-1985*, 2010. s. 215-241.

²⁴ Det nærmeste man kommer en undtagelse er Afghanistan, jf. bl.a. VU-formand Lars Løkke Rasmussens rejse til Afghanistan i 1988 (Tina Elbrønd Jakobsen: *Et borgerligt 'Vietnam'? Borgerlige reaktioner på Sovjetunionens invasion og besættelse af Afghanistan*. Klaus Petersen og Nils Arne Sørensen: *Den kolde krig på hjemmefronten*, 2004, s. 245-258). Da Viggo Fischer, Niels Ahlmann-Ohlsen og et par andre konservative iværksatte deres

ikke-kommunistiske venstrefløjs identitet byggede i varierende grad på en afstandtagen fra Sovjet-socialismen. Ikke desto mindre skabte forskellige forhold (anti-kapitalismen, anti-imperialismen, anti-antikommunismen, fællestræk i den ideologiske historie, retorik, symbolik, m.m.) en ambivalens i forhold til østlandene. Ambivalensen fandt hos nogle næring i Sovjetunionens angiveligt socialistiske karakteristika samt i Moskvas formodede progressive internationale rolle – måske bedst illustreret ved støtten til ANC's kamp mod apartheid-styret i Sydafrika. Hertil kom antagelig troen på, at man havde en moralsk forpligtelse til først og fremmest at kritisere forbrydelser begået af ens egne – og formentlig oven i købet havde bedre udsigt til at blive hørt.²⁵ Set med sådanne briller var Vietnam, obersternes Grækenland, Francos Spanien og diverse USA-støttede latinamerikanske diktaturer tættere på Danmark end Polen og Østtyskland.

Politisk pluralisme

De danske dissident-støtter udgjorde et politisk spraglet univers. Graden af involvering vekslede, men spændvidden kan illustreres af en række eksempler. Viggo Fischer (medlem af bestyrelsen for Konservative Studenter) var i juli 1968 i Prag, hvor han mødte tjekiske studerende, og 20 år senere vendte han tilbage til Østblokken, da han var i Sovjet og besøgte to systemkritikere, Sergei Grigoriants og Lev Timofejev;²⁶ pastor Hans Kristian Neerskov (Dansk Europamission) rejste til Sovjetunionen i 1970 for at uddele bibler;²⁷ Per Stig Møller (K) traf som medlem af Europarådets juridiske komité dissidenter i Polen og Tjekkosllovakiet i

fredsbusprojekt i 1981 (se længere nede) fik Ahlmann-Ohlsen (der som KUer havde været med til at organisere protestdemonstrationer mod Kosygin's besøg i Aalborg i 1971 og Gromykos besøg i København i 1976) af Poul Schlüters rådgiver, Ebbe Salomonsen, at vide, at nu skulle han huske, at han ikke var medlem af en aktivistgruppe (telefoninterview med Niels Ahlmann-Ohlsen, 8.7.2014).

²⁵ En beslægtet tankegang gjorde sig gældende i officielle kredse: skiftende danske regeringer fandt, at man ikke med troværdigheden i behold kunne kritisere menneskerettighedskrænkelser i Østblokken, hvis man ikke samtidig forholdt sig kritisk til overgreb begået i ens egen lejr. Denne holdning slog markant igennem i forbindelse med oberstkuppet i Grækenland i 1967.

²⁶ Interviews med Viggo Fischer, 17.2.2014 og 25.4.2014.

²⁷ Bent Boel: Dansk Europamission, bibelsmugling og menneskerettigheder under den kolde krig. *Fund og Forskning*, 52, 2013, s. 381-401, jf. s.391-392.

1987-88;²⁸ Lasse Budtz (S) og Uffe Ellemann-Jensen (V) traf Charta 77 folk i Prag, i hhv. 1988 og 1989;²⁹ Preben Wilhjelms (Venstresocialisterne, VS) og Klavs Birkholm (VS) havde i 1985 et møde med oppositionelle i Polen;³⁰ Margrete Auken (SF) traf dissidenter i DDR i 1983 og i 1988;³¹ Pelle Voigt (SF) traf dissidenter i Tjekkoslaviet både først og sidst i 1980'erne;³² Søren Søndergård og Mogens Pedersen (Socialistisk Arbejderparti, SAP) var i Tjekkoslaviet i 1983, hvor de traf Anna Šabatová, og de danske trotskister rejste desuden til Polen og DDR;³³ Lars Jerner og Mogens Rüdiger (Forbundet Socialisterne, FS) rejste i foråret 1981 til Polen, hvor de traf oppositionelle;³⁴ Frank Østergaard (Kommunistisk Arbejderparti, KAP) traf chartister i Tjekkoslaviet først i 1980'erne samt oppositionelle i Sovjetunionen, og Annette Westrup (KAP) mødte oppositionelle i såvel Tjekkoslaviet, som Polen og DDR.³⁵ Bortset – og ikke en gang det er sikkert – fra DKP vil de fleste danske politiske partier formentlig kunne bryste sig af at have haft mindst eet medlem, der på et eller andet tidspunkt har truffet en østdissident, som de sympatiserede med. Den politiske mangfoldighed afspejles også i de yderst forskelligartede – og ofte overlappende – bevæggrunde, der drev dissident-støtterne: anti-kommunisme, anti-sovjetisme, anti-stalinisme, forsvar for demokrati, menneskerettigheder, kampen for “den ægte” socialisme, religiøs missioneren, signalpolitik (instrumentalisering af dissident-støtten til hjemlige politiske formål).

Et par eksempler kan illustrere de ganske forskellige motiver, der kunne drive dem, der sympatiserede med oppositionelle i Østblokken. I maj 1969, da Øjvind Feldsted Andresen gjorde en stor indsats for at skabe det, der skulle blive til Fællesrådet for Østeksiler, skrev han til August Koern: “men kan det virkelig lade sig gøre, at aktivere de folk der selv har prøvet at leve under kommunismen, bliver der mening med exilforeningerne og vi har smedet os et godt vaaben mod kommunis-

²⁸ E-mail af 23.2.2009, fra Per Stig Møller til forf. Jf. også Per Stig Møller: *Nat uden dagry*, 1985 (et kapitel omhandler Per Stig Møllers møder med tre russiske dissidenter i eksil, Paris, maj 1977) og Per Stig Møller: *Stemmer fra Øst*, 1987.

²⁹ Lasse Budtz: *Her stod vi af. Fotnoterne der skabte historie*, 1998, s. 299; Ellemann-Jensen 2007, s. 181.

³⁰ Jens Holsøe: VS-møde med den polske opposition. *Politiken*, 21.5.1985.

³¹ Telefoninterviews med Margrete Auken 2007 og 12.5.2014.

³² Telefoninterview med Ole Henriksen, 19.11.2006; interview med Pelle Voigt, 2007.

³³ Interviews med Søren Søndergaard (14.6.2006) og Mogens Pedersen (10.8.2006).

³⁴ E-mail af 2.7.2014 fra Mogens Rüdiger til forf.

³⁵ Interviews med Frank Østergaard (13.10.2006) og Annette Westrup (29.5.2014).

taktiviteten her i landet.”³⁶ Da Fællesrådet vitterligt blev dannet et halv år senere, var det eksplicit formulerede hovedformål indenrigspolitisk: det handlede om at bekæmpe venstreorienteret propaganda.³⁷ Fra en ganske anden fløj kan nævnes Socialistisk Folkepartis formand Gert Petersen, der i 1977 slog fast, at “det ud fra et demokratisk-socialistisk synspunkt må anses for dybt bekymrende, at myndighederne chikanerer og forfølger borgere, blot fordi de udøver rettigheder, som må anses for fundamentale i et demokratisk samfund,” og samtidig understregede, at det drejede sig om mennesker, “hvis grundlæggende loyalitet mod socialismens idealer på ingen måde kan drages i tvivl.”³⁸ Da Søren Keldorff i foråret 1980 nok en gang pressede på for at få SF til at øge sin støtte til opposition i Østblokken, bemærkede han, at “af hensyn til vor egen socialistiske troværdighed i Danmark, er det også vigtigt, at vi distancerer os fra den sovjetiske udgave af socialismen.”³⁹ Motiverne var ikke nødvendigvis støbt i granit. Ligesom mødet med en østemigrant kunne være det, der på afgørende vis ændrede en persons politiske tænkemåde,⁴⁰ kunne den længerevarende dialog med systemkritikere udgøre en læreproces. Hvor nogle primært var interesserede i at finde ligesindede på den anden side af Jerntæppet, blev andre involveret i

³⁶ Brev af 21.5.1969 fra Øjvind Feldsted Andresen til August Koern, Riksarkivet, Baltiska Arkivet, August Koerns papirer, kasse 17, læg “Fællesrådet for Øst-Eksiler i Danmark. Korrespondens 1969-1975.”

³⁷ *Berlingske Tidende*, 23.11.1969. Se også: Brev af 22.6.1967 fra Bent Christensen til Jørgen Hagel, Bent Christensens Arkiv; <www.bentchristensen.dk>, set 9.6.1969; brev af 13.12.1966 fra Jens Nielsen til Bent Christensen, Bent Christensens Arkiv: “Jeg tror, at vi skal koncentrere os om at opbygge Demokratisk Alliance og udbygge dens kontakter. Der er ingen tvivl om, at vi til en indledning kan sætte mere skub i mange kredse der har sovet indtil nu, jeg mener borgerlige kredse og så bagefter vende en stor del af Socialdemokratiet, men vi må tage een ting ad gang og få hver enkelt ting til at lykkes, før end vi går videre. Vi skal nok til sidst ordne Moskovitterne, thi sandheden er jo, at deres aktive kærne ikke udgør over 100 mennesker;” Stud.theol. (senere pastor) Bent Christensen, aktiv i diverse antikommunistiske sammenhænge (han skrev bl.a. for *International Analyse* og *Reflex*), “arbejde[de] lidt for” NTS (russisk emigrantorganisation, jf. længere nede) men slog fast: “det er med politisk krig som med luftkrig: det gælder om at ødelægge baserne i fjendens hjemland; for jeg må indrømme, at det først og fremmest er Danmark, jeg tænker på, når jeg arbejder for NTS” (brev af 10.12.1967 fra Bent Christensen til Noemi Eskul-Jensen, Bent Christensens Arkiv).

³⁸ *Minavisen*, 12.3.-13.3.1977.

³⁹ IUs sekretær, 14.4.1980, forslag fra Søren Keldorff til IU, ABA, SF’s Arkiv, ks 219, læg “SF, Internationalt udvalg. Dagsorden og referater. Dec. 1978 – August 1980.”

⁴⁰ Tine Eiby: *Til tjeneste. Dengang i 70erne*, 2006, s. 217-18; interview med Tine Eiby, 18.5.2014.

menneskerettighedsaktivisme, hvilket kunne indebære støtte til personer, som de ikke havde meget til fælles med. Annette Westrup (KAP) accepterede således en gang i 1980'erne, på Hans Kristian Neerskovs anmodning, at transportere bibler til Leningrad.⁴¹

En mangefacetteret indsats

Dissident-støtten antog mange (overlappende) former: stille diplomati i forhold til magthaverne (skiftende regeringer), journalistisk aktivisme (*Politikens* Niels Barfoed,⁴² *Informations* Vibeke Sperling⁴³ og Martin Burcharth,⁴⁴ samt *Jyllands-Postens* Kirsten Bruun var blandt de særligt ihærdige, når det gjaldt etablering af kontakter med dissidenterne⁴⁵), aktivistisk information (*Nyt fra Øst* udgivet 1961-67 af Noemi Eskul-Jensen, *Socialistisk Østeuropa Information* udgivet 1978-82 af Kristof Lubowiecki, der sidenhen fik selskab af Boris Weil,⁴⁶ *Danizdat*, udgivet 1976-1991 af Den Internationale Sakharov komité med Øjvind Feldsted Andresen som drivkraft, *Polen Nyt* udgivet 1982-88 af Støt Solidarnosc eller Dialog med Charta 77s medlemsbrev produceret af Morten Nielsen og Annette Westrup), bogudgivelser (af eller om dissidenterne), informationskampanjer, underskriftindsamlinger, protestskrivelser, udtalelser, demonstrationer og møder (eksempelvis organiseret af Dialog med Charta

⁴¹ Interview med Annette Westrup, 29.5.2014.

⁴² Niels Barfoeds interesse for Østeuropa gik tilbage til 1961 (interview med Niels Barfoed, 28.8.2006); jf. også Niels Barfoed: *Hotel Donau*, 1988; Niels Barfoed: *Tomis-A. Mit hemmelige liv bag Jerntæppet*, 2009.

⁴³ Vibeke Sperlings engagement var i udgangspunktet politisk i Danske Studerendes Fællesråd, Kommunistisk Forbund og VS (frem til 1980) – i DDR (1968) lærte hun Wolf Biermann og Robert Havemann at kende (og senere udsnugede hun et Biermann-bånd), i Jugoslavien var hun sidst i 1960'erne i kontakt med Praxis-gruppen, heriblandt Mihailo Marković, samt med Ota Šik, og hun lærte Ágnes Heller og Ferenc Fehér at kende gennem Preben Kaarholm. Fra 1978 blev hun ansat ved *Information* og rejste ofte i østlandene, hvor hun interviewede dissidenter som Havel og Dienstbier (interview med Vibeke Sperling, 15.8.2006).

⁴⁴ Martin Burcharth var i Tjekkioslovakiet i januar 1977, hvor han interviewede Jiří Hájek og Dienstbier (til *Information*), han tilbragte sommeren 1978 i Polen hvor han interviewede Adam Michnik og andre oppositionelle (til *Socialistisk Dagblad*). Han var tilbage i Polen i juni 1980 og skrev derfra (til *Information*) i perioden 1980-84 (interview med Martin Burcharth, 21.12.2006; e-mail af 21.7.2014 fra Martin Burcharth til forf.).

⁴⁵ Interview med Kirsten Bruun 29.6.2007.

⁴⁶ Indtil 1986 opfattede Boris Weil sig selv som socialist (interview med Boris Weil, 9.6.2006).

77 i perioden 1987-1989,⁴⁷ ‘Støt Solidarnosc’ i perioden 1981-1989, forskellige venstrefløjsorganisationer i forbindelse med årsdagen for Warszawa-pagtens indmarch i Tjekkoslaviet – eller af Louisiana-museet i 1988⁴⁸), illegal materiel assistance bl.a. i form af kurér-aktiviteter, møder med dissidenter i deres hjemlande,⁴⁹ fælles aktioner med østdissidenter (Nej til Atomvåben op igennem 1980erne, Preben Wilhjelm og Klavs Birkholm i Polen i 1985), flugtnetværk,⁵⁰ humanitær støtte til politiske fanger (Amnesty International),⁵¹ økonomisk bistand (det største danske økonomiske bidrag til Solidarność blev ydet af LO og kanaliseret via FFI,⁵² Plum-fonden ydede økonomisk hjælp til Jan Kavans Palach Press⁵³), hjælp til specifikke grupper (Aktionsgruppen for Sovjets jøder,⁵⁴

⁴⁷ Interviews med Troels Toftkær (16.5.2006) og Annette Westrup (29.5.2014). Udslagsgivende for dannelsen af Dialog med Charta 77 var et møde afholdt 18.1.1987 i anledning af *Politikens* beslutning om at tildele Charta 77 en pris. Herefter tog bl.a. Troels Toftkær og Morten Nielsen initiativ til at danne gruppen. Morten Nielsen (i kontakt med František Janouch i Sverige og Frode Bakken i Norge, begge dybt engageret i støtten til Charta 77) og Annette Westrup var blandt gruppens drivkræfter.

⁴⁸ Vedr. det såkaldte “Russermøde,” der fandt sted på Louisiana i marts 1988, se Pernille Stensgaard: *Da Louisiana stjal billedet*, 2008, s. 251; Flemming Rose: *Tavshedens tyranni*, 2010, s. 304-308.

⁴⁹ Jf. f.eks. Søren Keldorffs, Kennie Katborgs og Margreta Kepinska Jakobsens møde med Wałęsa i september 1980 (interview med Margreta Kepinska Jakobsen, December 2006).

⁵⁰ Jesper Clemmensen: *Flugtrute Østersøen*, 2012, s. 77-83, 96-108, 245-49. Henrik Ejbøl Jensen (SF'er) skal have været med til at smugle folk ud af østlandene i starten af 1960erne (interview med Kaj Bollmann, 29.6.2006).

⁵¹ Amnesty Internationals indsats var afgørende for, at Boris Weil kom til Danmark (jf. interview med Boris Weil, 9.6.2006)

⁵² Boel 2007, s. 58-76.

⁵³ Interview med Preben Kaarsholm, 3.10.2006.

⁵⁴ På israelsk initiativ blev en gruppe unge skandinavere (inkl. et par danskere) sidst i 1960erne involveret i hemmelige rejser til Sovjetunionen, hvor de tog kontakt til og ydede praktisk hjælp til jøder. Kort efter – igen på israelsk initiativ – blev Aktionskomiteen for Sovjets jøder dannet i København (lignende komiteer blev dannet i andre vestlige lande). Parallelt med komiteens offentlige virksomhed (f.eks. et møde med Gert Petersen, Per Hækkerup og Bent Melchior, eller organiseringen af en større demonstration i forbindelse med Kosygin's besøg i København i dec. 1971), og adskilt herfra, blev en mindre gruppe (også dette skete på israelsk initiativ) involveret i regelmæssige hemmelige rejser til Sovjetunionen, der fortsatte op igennem 1970erne og 1980erne (telefoninterview med Leslie Rabuchin, 21.5.2014; e-mail af 13.6.2014 fra Seth Jacobson til forf.; interview med Bent Melchior, 10.3.2014; Bent Melchior: *Så vælg da livet. Erindringer*, 1997, s. 202ff.; Flemming Cohn og Magda Goldschmidt: Afstanden var som mellem himmel og jord. *Rambam. Tidsskrift for jødisk kultur og forskning*, 2010:19, s. 94-101).

Dansk Europamission,⁵⁵ Niels Bohrs og andres hjælp til ungarske flygtninge⁵⁶), forsendelse af materiale (ved almindelig post eller ved hjælp af balloner). I den forbindelse kan også nævnes gråzone-aktiviteter, der indebar møder mellem danskere og østblok-borgere, hvoraf nogle var med i dissident-miljøet.⁵⁷

Polen på førstepladsen

Polen fyldte mest på modtagersiden. Generelt udgjordes undtagelsen fra ligestyreligheden over for dissidenterne af krisesituationerne – f.eks. opstanden i Ungarn 1956 og Pragforåret 1968. Den polske krise 1980-81 bidrog mere end noget andet til at skærpe interessen for oppositionen i Øst. Der er tale om et generelt vestligt fænomen, der bl.a. afspejlede det forhold, at Solidarność udgjorde den alvorligste trussel mod det kommunistiske styre i Øst under den kolde krig. For Danmark gjaldt endvidere, at Polen (sammen med DDR) var landets tætteste nabo i Østblokken, samt at den antisemitiske kampagne i Polen 1968-69 havde tvunget et stort antal polske jøder i eksil (ca. 3.000 slog sig ned i Danmark). Det var netop inden for sidstnævnte gruppe, at man fandt nogle af nøglepersonerne i solidaritetsarbejdet i forhold til Polen fra midten af 1970erne.⁵⁸

Kronologisk markerede 1980-81 et brud, hvilket afspejlede den polske krises indflydelse. Men to andre faktorer spillede ligeledes ind: Helsinki-processen (der “boostede” og synliggjorde dissidensen samt lettede støtten til den) og den af European Nuclear Disarmament (END, Storbritannien) initierede “afspænding fra neden.” Den såkaldte END Appel fra april 1980 blev en væsentlig inspiration for det, der sidenhen skulle definere sig selv som den uafhængige fredsbevægelse i 1980ernes

⁵⁵ Boel: Dansk Europamission, 2013.

⁵⁶ Stefan Rozental: *Niels Bohr. Erindringer om et samarbejde*, 1994, s. 153-154. Jf. også Liwiria Wionczek: 40 år i Danmark - 40 år på Det Kongelige Bibliotek. *Magasin fra Det Kongelige Bibliotek*, 2010, 1, s. 41.

⁵⁷ Helle Dalgård og en række slavistik-studerende fra Århus Universitet var sidst i 1960erne og i første halvdel af 1970erne i jævnlig kontakt med en gruppe russere, som de besøgte i forbindelse med længerevarende studieophold i Sovjetunionen (interview med Gunhild Agger, 2.4.2014; telefoninterview med Helle Dalgaard, 7.4.2014).

⁵⁸ Boel 2007, s. 58-76; Jens Mørch og Radek Krajewicz: *Balladen i Gdansk*, 2005; Roman Smigielski: Copenhagen committee 'Støt Solidarnosc.' Edward Olszewski (red.): *Poles in Scandinavia*, 1997, s. 129-141; Rikke Smedegaard Pedersen: Jøders flugt fra ufred i Polen til fristed i Danmark – en undersøgelse af de polsk-jødiske flygtninge 1969-73. Speciale i historie, Københavns Universitet, 2005.

Europa – uafhængig, fordi den kritiserede oprustning i såvel øst som vest og fordi den opfordrede græsrodsaktivister i Øst og Vest til at ignorere statsgrænser og arbejde sammen på tværs af blokkene. Kontakterne i 1980'erne blev hyppigere og mere åbne end de var i 1970'erne.⁵⁹

Hvor er de borgerlige?

Det var *Jyllands-Posten*, der stillede spørgsmålet i maj 1985, da Michnik og andre polske oppositionelle sad fængslet og kunne se frem til at blive idømt lange fængselsstraffe. Fra Danmark forsøgte fagforbundet SID at sende en observatør – forhenværende justitsminister Ole Espersen (S) – til Michniks retssag, noget de polske myndigheder dog stillede sig hindrende i vejen for. I den situation ønskede Michnik at smugle et åbent brev til Vesten ud af landet. Polske oppositionelle kredse ledte efter passende smuglere og deres kontaktperson i Danmark, Lubowiecki (der sad i Venstresocialisternes internationale udvalg), formidlede det budskab til VS, at man udbad sig et besøg af Preben Wilhjelm og Klavs Birkholm.⁶⁰ Resultatet blev, at de to VS'ere rejste til Polen på et fem-dages besøg, gik under jorden og mødtes med oppositionslederne Zbigniew Romaszewski og Jan Lityński. I fællesskab udsendte de en erklæring, hvori de bl.a. fastslog, at “organisations- og ytringsfriheden er af afgørende betydning for et demokratisk samfund”.⁶¹ Afslutningsvis udsuglede de en række undergrundspublikationer samt, vigtigst, et åbent brev fra Michnik, der blev offentliggjort først i *Politiken* og sidenhen i andre vestlige medier. *Jyllands-Postens* reaktion kom først efter nogle dage, men så var bladets leder til gengæld klar: “Det er al ære værd, at de to repræsentanter for den danske venstrefløj således tager vare på demokratiets idé, navnlig da de skal lede med lup i Solidaritets dokumenter for at finde positive henvisninger til begrebet socialisme. Det glimrer tværtimod ved sit fravær. Men et nærliggende spørgsmål trænger sig på: hvor er de politikere, der tegner det borgerlige Danmark? De ønsker

⁵⁹ Patrick Burke: A Transcontinental Movement of Citizens? Strategic Debates in the 1980s Western Peace Movement. Gerd-Rainer Horn og Padraic Kenney: *Transnational Moments of Change: Europe 1945, 1968, 1989*, Lanham 2004, s. 189-206.

⁶⁰ De to havde året før været med til at udgive Klavs Birkholm, Erik Sigsgaard og Preben Wilhjelm: *Demokratiet i lasten*, 1984 – bogen kan have spillet en rolle for invitationen.

⁶¹ Interviews med Klavs Birkholm (10.1.2007) og Kristof Lubowiecki (juni 2006); telefoninterview med Preben Wilhjelm, 2.5.2014; Jens Holsøe: VS-møde med den polske opposition. *Politiken*, 21.5.1985; Adam Michnik: En appel fra polsk arrest. *Politiken*, 22.5.1985.

at fremstå som forsvarere for menneskerettighederne. De ønsker ikke statens totale magt over individet, men det hører til sjældenhederne, at de opmuntrer demokratiske tendenser i Østeuropa. Derimod har de to venstresocialister signaleret, at nogle i Vesten er lydøre og ikke kun i ord, men også i handling forlanger menneskerettighederne respekteret. Det burde være en selvfølge for alle, men er det åbenbart ikke.”⁶²

Naturligvis var der borgerlige, der interesserede sig for østdissidenterne. En af de – formentlig den – mest aktive, Viggo Fischer, var i Østblokken i to omgange (1968 og 1988).⁶³ Per Stig Møller traf først dissidenter i Østblokken i 1987-88.⁶⁴ Begrebet “borgerlig” er ikke krystalklart. Men hvis vi ser bort fra bibelsmuglingen,⁶⁵ hvis egentlige omfang og politiske betydning vi ved meget lidt om, har det vist sig vanskeligt at finde subversive danske borgerlige østrejsende.⁶⁶ I 2000 udsendte Troels Toftkær en efterlysning i Berlingske Tidende efter at have gennemgået de ca. 600 sider, som Stasis arkiv rummede om ham. Heri fandt han lange navnelister med personer, der havde fået indrejseforbud i DDR. Det drejede sig typisk om individer engageret i fredsgrupper såsom European Nuclear Disarmament (END) i Storbritannien, Nej til Atomvåben (NtA) i Danmark, CODENE i Frankrig osv. Højre side af det

⁶² *Jyllands-Posten*, 28.5.1985.

⁶³ Han forsøgte sammen med andre tre andre konservative at gennemføre et “fredsbusprojekt” i 1981 – planen var at “fredsbussen,” der skulle protestere mod den sovjetiske oprustning, skulle køre fra Danmark gennem DDR og Polen og videre til Sovjetunionen. Det stod imidlertid hurtigt klart, at hverken de østtyske eller sovjetiske myndigheder var indstillet på at give de fornødne tilladelser (interviews med Viggo Fischer, 17.2.2014 og 25.4.2014).

⁶⁴ E-mails af 23.2.2009 og 11.2.2014 fra Per Stig Møller til forf.

⁶⁵ Nogle vil mene, at bibelsmuglerne bør kategoriseres som “borgerlige”, jf. Bent Jensen: For meget om for lidt. *Jyllands-Posten*, 15.12.2009. Visse bibelsmuglere vil utvivlsomt hævde, at deres motiver var religiøse snarere end politiske. Bibelsmuglerne kunne imidlertid have egentlige dissident-kontakter, selv om dette må formodes at have hørt til undtagelserne, jf. Kirsten Steffensens og Ellen Bramsens møde med Sakharov (Bent Blüdnikow: Bibel-dame med KGB i hælene. *Berlingske Tidende*, 17.7.2005).

⁶⁶ Bent Jensen skriver, at han gennem Boris Weil, som han traf i 1979, “kom i kontakt med andre dissidenter og systemkritikere, bl.a. Sergej Kovaljov, Andrej Sakharov og Jelena Bonner” (Jensen 2014, 1, s. 14). På rejser til Sovjetunionen fra slutningen af 1970erne traf Bent Jensen forskellige dissidenter (efter Sakharovs tilbagevenden fra forvisningen i Gorkij traf Jensen den kendte russiske dissident og dennes hustru Jelena Bonner i Moskva), jf. e-mail af 25.7.2014 fra Bent Jensen til forf. Et sjældent eksempel på en borgerlig politiker, der interesserede sig for det ikke-officielle Østeuropa, og rejste i østbloklandene (dog uden at møde egentlige dissidenter) var Connie Hedegaard, jf. Connie Hedegaard, *Fra Kold Krig til lakridspiper*, 2014, s. 7-11. Jf. også e-mail af 11.6.2014 fra Søren Mølgård (Det Konservative Folkeparti) til forf.

politiske spektrum glimrede derimod ved sit fravær: "Så vidt jeg kan se af mine papirer, har de ikke haft Stasis bevågenhed. Eneste hæderlige undtagelse er den konservative Viggo Fischer, som er optegnet, fordi han formastede sig til at skrive et brev til DDR's myndigheder om, hvordan det stod til med den uafhængige miljøbevægelse i DDR... Indtil jeg måtte blive overbevist anderledes, går jeg ud fra, at Østeuropa, og de mennesker som boede der, var nogenlunde lige så interessante for Venstres Ungdom, Konservativ Ungdom og andre borgerlige foretagender, som et hul i jorden. Og at Stasi følgelig heller ikke fandt det umagen værd at beskæftige sig med dem. Men vi burde kunne lade det komme an på en prøve. Jeg kan ikke tro, at det kan være så vanskeligt for et større dagblad at finde ud af, hvem der fik indrejseforbud til DDR. Det skulle undre mig meget, om ikke Stasi havde et centralt register for sådan noget. Jeg udlover hermed en flødeis af mærket 'raket ekstra' hvis man finder mere end en håndfuld daværende medlemmer af VU på den liste."⁶⁷ Så vidt vides, tog ingen Toftkærs udfordring op.

Man kunne forestille sig, at billedet ville se anderledes ud, hvis blikket rettes mod miljøer for hvilke antikommunismen var en central drivkraft, og som forventeligt ville være særligt opmærksomme på mulighederne for at bekæmpe regimerne i Øst. Her finder man forskellige grupper, partier, blade, der ofte havde overlappende medlemskaber – i interviews betegnes en række af de involverede som 'Tordenskjolds soldater.' I dette miljø finder man bl.a. Demokratisk Alliance,⁶⁸ Arne Sejrs Frihed og Folkestyre (udgav *International Analyse* og stod – ligesom Arne Sejrs Firmaet – i nær forbindelse med det internationale antikommunistiske netværk Interdoc⁶⁹), *Reflex* (udgivet af A/S Interdoc⁷⁰), De Uafhæn-

⁶⁷ Troels Toftkær: Stasis fjender under den kolde krig. *Berlingske Tidende*, 8.3.2000.

⁶⁸ Om Demokratisk Alliance se Sarah von Essen m.fl.: *PET's overvågning af den antiimperialistiske venstrefløj 1945-1989*, PET-Kommissionens beretning, 9, 2009, s. 84-86.

⁶⁹ Giles Scott-Smith: *Western Anti-Communism and the Interdoc Network: Cold War Internationale*, 2012, s. 131-132. Frihed og Folkestyre (1955-1972) udgav *International Analyse* 1960-72. Frihed og Fokestyres bestyrelse bestod i 1965 af Arne Sejrs (formand), Jørgen Hagel (redaktør af *International Analyse*), Steffen Berg-Munch, MF Knud Thomsen, Jens Buhl, Ole Stæhr, Otto Mønsted-Olsen, Henning Jensen, P.A. Heegård-Olsen, N.Chr. Albrechtsen, Erik Norman Svendsen, Knud Rosdahl og Lars Gramer.

⁷⁰ A/S Interdoc's bestyrelse bestod oprindeligt af Emil Wigelsen Bruun, Frederik Raben-Levetzau, Henning Jensen, Jens Nielsen, Ole Bjørn Kraft, G. Haastrup Vig, Jens Nielsen (jf. vedtægter for A/S Interdoc, læg "Sakharovhøringen København 1975 August Koerns papirer, Baltiska Arkivet, Riksarkivet). Blandt bidragyderne til *Reflex* (1968-1970) fandt man bl.a. Peter Hartvig, Ole Bjørn Kraft, Kelvin Lindemann, Henning Døcker, Erik Kragh, Viggo Starcke, Nghiem Xuuan Thien, Peter Dissing, Bertil Hæggman,

gige og dette partis ungdomsorganisation, Uafhængig Ungdom, samt personer som bl.a. tidligere udenrigsminister Ole Bjørn Kraft, Hans Hetler og Henning Jensen. Intet tyder på, at personer fra dette miljø i nævneværdigt omfang rejste østpå. Til gengæld havde flere af dem forbindelser i eksilkredse: direktør Jens Nielsen arbejdede tæt sammen med Ole Bjørn Kraft og Øjvind Feldsted Andresen (initiativtageren til Fællesrådet for Østeksiler og senere til Sakharov-høringen) og fungerede derudover som et forbindelsesled mellem Ole Bjørn Kraft og østemigranter;⁷¹ den tidligere udenrigsminister var tillige, takket være sit internationale engagement (han grundlagde den danske afdeling af World Anti-Communist League og var aktivt involveret i Anti-Bolshevik Bloc of Nations og European Freedom Council⁷²), i kontakt med østeksilkredse uden for Danmark; Erik Dissing ser ud til at have været i kontakt med stort set alle i miljøet, han var med i Fællesrådet for Østeksiler fra starten (1969), og han var med i den ganske lille gruppe, der forberedte Sakharov-høringen (1974-1975);⁷³ Leif Bonde Jensen, SMOG-komiteens

pastor Hakon Svane, Jørgen B. Schmidt, Niels Böye, Frederik Raben-Levetzau, Bent Christensen, Svend Rye, Eric Chou, og A.P. Timofejeff.

⁷¹ Brev af 3.1.1966 fra Jens Nielsen til Bent Christensen, Bent Christensens Arkiv (vedr. planlagt dannelse af Den danske Symonenko Komite med det formål at forsvare forfulgte ukrainske intellektuelle); brev af 18.9.1967 fra August Koern [til div. organisationer], breve af 7.7.1968 og 21.7.1968 fra Feldsted Andresen til Koern samt brev af 10.7.1968 fra Koern til Feldsted Andresen, læg "Sakharovhøringen København 1975," August Koerns papirer, Baltiska Arkivet, Riksarkivet.

⁷² Peter Kramer: Blandet skare af medlemmer. *Aktuelt*, 18.9.1988; Erik Dissings kalendere (se længere nede); jf. også læg "Assembly of Captive European Nations [ACEN] m.m., 1963-1969," Ole Bjørn Krafts papirer, Rigsarkivet.

⁷³ Erik Dissing var en af de nævnte Tordenskjolds soldater, om end han nok har været mere radikal end de fleste (hans kalendere fra perioden 1968-73 rummer utvetydige nazi-tilkendegivelser, samt klare indikationer på højreradikale kontakter i Danmark og Vesttyskland). Dissing var i 1967-1968 en af Konservativ Ungdoms rejsesekretærer, dvs. han var fuldtidsansat hos KU (telefoninterview med Tue Rohrsted, 17.2.2014 og Dissings kalendere), i en periode angiveligt leder af Uafhængig Ungdom, han deltog i Demokratisk Alliance, kendte Hans Hetler, Henning Jensen, Jens Nielsen, Preben Kühl og Ole Bjørn Kraft godt, deltog yderligere i møder med SMOG-komiteen, Unge Ukraineres Klub, de danske afdelinger af hhv. ABN (på mødet 19.5.1967 var Dissing bl.a. med til at diskutere muligheden for at sende over "den frie ukrainske radio" i Madrid) og EFC (Dansk Komité for Folkenes Selvbestemmelse), Komiteen for Demokratiets Bevarelse, Borgerlig Aktion, han mødtes med ABN's leder Jaroslav Stetsko og med repræsentanter for såvel det græske som det sydvietnamesiske styre. Han deltog i møder, der i 1968 forberedte lanceringen af Politique [sic]/Reflex (se f.eks. brev af 18.3.1968 fra Henning Jensen til Bent Christensen, og brev af 31.3.1968 fra Bent Christensen til Erik Dissing, Bent Christensens Arkiv). I 1970-72 var han ak-

første leder, stod i nær kontakt med NTS-Danmark.⁷⁴ Hans Hetler planlagde en Estland-uge, som dog ikke synes at være blevet til noget.⁷⁵ Det er kun lykkedes at identificere en enkelt østrejsende i dette miljø, Niels Schoubye, der rejste til Polen for at mødes med Jacek Kuroń.⁷⁶ Alt tyder på, at det borgerlige Danmark var stort set fraværende, når det gælder subversiv turisme i østlandene.⁷⁷

tiv i Venstre, men sluttede sig til Fremskridtspartiet (han var folketingskandidat for partiet i 1973 eller 1975) og blev senere leder af den danske WACL-afdeling (i 1979 rejste han til Paraguay som dansk 'delegationschef' ved et WACL-møde, hvis motto var "La libertad no es negociable"). Dissing var frem til 1975 en af nøglepersonerne i Fællesrådet for Østeksiler: Eszterhas var formand, Feldsted Andresen næstformand og Dissing var generalsekretær og ansvarlig for økonomiudvalget (jf. Mødeindkaldelse (Planlægningsmøde for Sakharovhøringen 16.5.1975), af maj 1975 fra Øjvind Feldsted Andresen, læg "Sakharovhøringen København 1975," August Koerns papirer, Baltiska Arkivet, Riksarkivet.) Flere af de personer, der omtales i Erik Jensen og Petter Sommerfelt (red.): *Under dække. Efterretninger om samspillet mellem NATO-politikere, efterretningstjenester og højreekstremistiske grupper*, 1978 optræder ligeledes i Dissings kalendere (Erik Dissings kalendere, 1967, 1968, 1969, 1970, 1971, 1972, 1973, 1976, Erik Dissings papirer, Det Kongelige Bibliotek – kalenderne for de to år hvor Sakharov-høringen blev planlagt og gennemført er bortkommet).

⁷⁴ Se f.eks.: Brev af 6.9.1967 fra Leif Bonde Jensen til Bent Christensen (Bent Christensens Arkiv). Leif Bonde Jensen er sammen med Henning Jensen en af de fem personer, som Erik Dissing i sin kalender (1967) betegnede som 'stormtropperne'. Narodno-Trudovoj Sojuz (NTS) var en stærkt højreorienteret eksilrussisk organisation med hovedsæde i Frankfurt am Main. Gruppen havde et forlag, Possev, og et tidsskrift, *Grani*. Jf. Bernd Stöver: *Die Befreiung vom Kommunismus. Amerikanische Liberation Policy im Kalten Krieg 1947-1991*, 2002, s. 519-36; Aleksandr Šubin: *Das politische Spektrum der russischen Emigration in den 20er- bis 50er-Jahren. Mitteilungen der gemeinsamen Kommission für die Erforschung der jüngeren Geschichte der deutsch-russischen Beziehungen*, 4, 2010, s. 105-113. Om danske KÜeres forbindelse til NTS, se Regin Schmidt: *PET's overvågning af politiske partier 1945-1989: PET, Folketingets partier og østlig efterretningsaktivitet. PET-kommissionens beretning*, 7, 2009, s. 137-138.

⁷⁵ *Information*, 28.9.1967; brev af 18.11.1967 fra Koern til Peter B. Jeppesen, læg "Sakharovhøringen København 1975 August Koerns papirer, Baltiska Arkivet, Riksarkivet).

⁷⁶ Schoubye oplyser, at han var udsendt som kurer af Den Internationale Sakharov Komité, formentlig i sommeren 1975, jf. interview med Niels Schoubye, 14.3.2014.

⁷⁷ I 1968 skrev den nye leder af SMOG-komiteen: "vi vil forsøge at få en nærmere kontakt direkte med Rusland, hvis dette kan lade sig gøre, thi vi kom til det resultat, at det egentlig er chokerende lidt vi rent faktisk ved" (Brev af 17.9.1968 fra Ole Jørgensen (SMOG-komiteen) til Bent Christensen, Bent Christensens Arkiv). I hvilket omfang dette faktisk lykkedes ved vi ikke.

Venstrefløjdominans

“Venstrefløjen” (defineret bredt) fyldte mest blandt dem, der rejste om på den anden side af Jerntæppet for at mødes med dissidenter.⁷⁸ På store dele af venstrefløjen var entusiasmen stor efter Gdansk-aftalen, så stor, at LO’s formand Thomas Nielsen fandt det nødvendigt at slå koldt vand i blodet.⁷⁹ Efter krigsretstilstanden var det slående, at de fleste Solidarność-støttekomitéer lå til venstre for Socialdemokratiet. Den mest moderate, ‘Støt Solidarnosc’ i København, havde sin væsentligste økonomiske støtte hos LO og betragtede SF og Socialdemokratiet som sine bedste venner.⁸⁰

I blandt de politiske partier er det altovervejende til venstre for Socialdemokratiet, at man finder personer involveret i øst-vest kontakterne. SF og VS fyldte uden tvivl mest. Disse to partier favnede bredt, når det gjaldt holdningen til de kommunistiske lande. Langt de fleste medlemmer forholdt sig stærkt kritisk til Sovjet-kommunismen. Men især i SF fandt man dem, der trods deres skepsis mente, at Sovjetunionen alt taget i betragtning spillede en progressiv international rolle samt at systemet rummede socialistiske elementer i og med at privateje af produktionsmidlerne var afskaffet. Basis var socialistisk, men det var overbygningen ikke (demokratiet manglede). Dette var bl.a. SF’s formand Gert Petersens holdning,⁸¹ noget der (delvis) forklarer, hvorledes det kunne lade

⁷⁸ Venstrefløjdominansen i den praktiske dissident-støtte er ikke et rent dansk fænomen, jf. f.eks. Dawid Warszawski [Konstanty Geberts pseudonym]: *The left and us. From an underground militant.* Peter Waterman (red.): *For a new labour internationalism. A set of reprints and working papers*, The Hague 1984, s. 172-174; Bent Boel: *Mai 68, la France et les ‘porteurs de valise’ de la guerre froide. Matériaux pour l’histoire de notre temps*, 94, 2009, s. 66-75; Boel 2010, s. 215-241.

⁷⁹ Boel 2007, s. 62.

⁸⁰ Drukiers beretning på Koordinationsgruppens vegne. Rigsarkivet, Støt Solidarnosc arkiv, ks 1, læg “mødereferater 1982-1988”, Referat af generalforsamling 22.2.1984.

⁸¹ Gert Petersen, 33 punkter om den globale politik og vore opgaver, ABA, SF’s Arkiv, ks 219, læg “SF, Internationale udvalg. Dagsorden og referater. Dec. 1978 – August 1980”: “Vurderingen af samfund hvor en socialistisk revolution har fundet sted ... Taget under eet betyder alle disse nye samfund en generel negation af den kapitalistiske produktionsmåde ... Hvis denne negation fastholdes, er der grund til at forvente, at disse samfund – over en betydelig længere årrække end idealisterne havde forestillet sig – vil udvikle flere og flere kapitalisme-negerende, dvs. socialistiske træk. Det sker (som intet i verden) af sig selv, menneskene skaber selv deres historie; og derfor er socialistisk kritik et vigtigt redskab til denne udvikling. Men det er netop denne udvikling den socialistiske kritik skal tjene ... Disse samfund befinder sig i en overgangsform til egentlig socialisme ... Derfor er de såkaldte socialistiske samfund udtryk for et brud

sig gøre for SF at støtte Charta 77 i Tjekkoslaviet og samtidig have relationer med regerende kommunistpartier i bl.a. Rumænien og Nordkorea.⁸² Men mange – typisk på partiets venstrefløj – indtog en anden holdning. De kritiserede relationerne med de kommunistiske styre og opfordrede til mere markant at støtte oppositionen i disse lande. Skillelinjerne var ikke altid krystalklare. Gert Petersen, hvis sympati i udpræget grad lå hos Listy (en gruppe bestående af eksilerede veteraner fra Prag-foråret), kritiserede i marts 1977 regeringen for dens manglende støtte til Charta 77, men var mindre entusiastisk for Solidarność i 1980-81 end en del – ikke mindst yngre – SF’ere.⁸³ Da Pelle Voigt blev SFU’s formand i starten af 1970erne gennemtrumfede han et brud med det østtyske Freie Deutsche Jugend, han var stærk fortaler for støtte til oppositionen i Øst, mødtes med Zdeněk Hejzlar, Jiří Pelikán og Zdeněk Mlynář, og kritiserede den nordkoreanske forbindelse, hvilket dog ikke forhindrede ham i at deltage i to SF-delegationsrejser til Nordkorea.⁸⁴

Da Prag-foråret blev knust af Warszawa-pagtens indmarch i Tjekkoslaviet i august 1968, var der SF’ere, der luftede tanken om støtte til en egentlig modstandsbevægelse (noget som dog ikke blev godkendt – det blev heller ikke gjort klart, hvilken type hjælp, der ville have været tale om).⁸⁵ To af de østrejsende, der var vigtigst for SF’s profil på området, var Søren Keldorff og og Kennie Katborg. Keldorff (medlem af SF fra 1972) var i Stettin i 1971, hvor han mødte oppositionelle såsom Edmund Baluka, Kuroń, Wałęsa, og han vendte tilbage (formentlig i 1974) og traf bl.a. Kuroń og Michnik. Keldorff var også i Tjekkoslaviet, hvor han traf både Dienstbier og Havel, før Charta 77 blev dannet (han fik adresserne af den britiske journalist og daværende trotskist John

med kapitalismen og med dennes sejr i verdensmålestok; dvs. at de er udtryk for et nederlag for den kapitalistiske produktionsmåde.”

⁸² Pelle Voigt: *Sejre og fodfejl set i mit bakspejl*, 1999, s. 80, 147-152; DIIS 2005, 2, s. 318; Regin Schmidt: *PET’s overvågning af politiske partier 1945-1989: PET, Folketingets partier og østlig efterretningsaktivitet. PET-kommissionens beretning*, 7, 2009, s. 142-252; Anja Nymand Hansen: *Fri af bjørnens kløer. SF om Sovjetunionen 1959-1968*. Klaus Petersen og Nils Arne Sørensen: *Den kolde krig på hjemmefronten*, 2004, s. 147-159; Thomas Ekman Jørgensen: *Jagten på røde oktober – en historie om radikaliserings*. Adam Holm og Peter Scharff Smith (red.): *Idealisme eller fanatisme?* 2003, s. 73-90.

⁸³ *Minavisen*, 12.3.-13.3.1977; Interview med Søren Riishøj, 24.10.2006. Riishøj karakteriserer Gert Petersens linje som “eurokommunistisk.” Om Listy, se Boel, *Western European Social Democrats*, 2013, s. 151-169.

⁸⁴ Voigt 1999, s. 53-54, 146-47, 152-153; telefoninterview med Ole Henriksen, 19.11.2006; interview med Pelle Voigt, 2007.

⁸⁵ Referat af SF’s Hovedbestyrelsesmøde, 31.8.-1.9.1968, ABA, SF’s arkiv, ks 28.

Palmer). Alt dette gjorde Keldorff på egen hånd. Men på et tidspunkt (måske fra 1977, da han kom med i SF's internationale udvalg) blev han SF's mand i øst-relaterede sammenhænge, og han stod bl.a. i kontakt med Listy-eksiltjekken Hejzlar. Sammen med partiets internationale sekretær Pelle Voigt gjorde Keldorff sig til talsmand for den opfattelse, at SF skulle dyrke forbindelsen med de kritiske røster i Østeuropa. Dermed var de begge ofte i opposition til Gert Petersen, der i højere grad fæstede sin lid til reformkræfter inden for regimerne, og som troede, at det gav mening, at føre en dialog med Nicolae Ceaușescus styre i Rumænien. Keldorff etablerede også et tæt samarbejde med Katborg, der spillede en central rolle for SF's støtte til Solidarność. Keldorff og Katborg var i Gdansk i august 1980 og formidlede den første kontakt mellem LO og Solidarność, idet de overrakte Wałęsa en hilsen fra LO.⁸⁶ Både Keldorff og Katborg blev involveret i transport af udstyr (en trykkerimaskine, en kopimaskine) til oppositionen i Polen, og de fik kontakt med oppositionelle kredse (Zbigniew Bujak, Kuroń, Michnik, Tadeusz Mazowiecki) i landet både før og under krigsretstilstanden.⁸⁷ SF-Århus og SF-Aalborg blev begge involveret i støtten til oppositionen i Polen. I Århus blev SF'erne aktive i 1979, de var i kontakt med KOR, og rejste til Polen i sommeren 1980 og igen i 1981.⁸⁸ I Aalborg startede interessen ligeledes før Solidarność-tiden, men rejser til Polen blev først til noget i oktober 1981 (turen gik til Gdansk med penge og trykkeriudstyr) samt under krigsretstilstanden. SF-aalborgenserne (en gruppe på 6-7 personer, bl.a. Allan Clausen, Claus Bislev og Gorm Winther, der tilhørte partiets venstrefløj) mødtes jævnligt med oppositionelle kredse. Efter 1981 organiserede Claus Bislev i SFOF-regi regelmæssige rejser til Polen, der åbnede mulighed for at slippe væk fra det officielle program og snakke med kritikere af regimet. På hjemmefronten, i SF-Aalborg regi, dannede de Antikommunistisk Gruppe (AKG).⁸⁹ Søren Riishøj, den SF'er der havde den største faglige og sproglige ekspertise fsva. Østblokken (han begyndte at rejse i disse lande først i 1970'erne og lærte efterhånden russisk, polsk, tjekkisk og slovakisk), kendte mange af de systemkritiske røster: bl.a. Listy-gruppen (Zdeněk Mlynář, Jiří Pelikán,

⁸⁶ Referat af IU-møde 17.9.1980, ABA, SF's Arkiv, ks 219, læg "SF, Internationalt udvalg. Referater nov. 1979 – marts 1982."

⁸⁷ Interview med Søren Keldorff, 23.5.2006.

⁸⁸ Telefoninterview med Jens-Martin Eriksen, 23.5.2014; e-mail af 11.6.2014 fra Jens-Martin Eriksen til forf.; interview med Erik Willumsgaard, oktober 2007.

⁸⁹ Interviews med Søren Keldorff (23.5.2006), Claus Bislev (16.11.2006), Gorm Winther (14.9.2006) og Allan Clausen (19.10.2006).

Zdeněk Hejzlar), Kavan, Haraszti, Hegedüs og forskellige repræsentanter for Solidarność.⁹⁰ Selv om en del SF'ere agerede på egen hånd, er der ingen tvivl om, at de følte, at deres handlinger var helt i partiets ånd.⁹¹ Og Kennie Katborgs støtte til polske oppositionelle havde uden tvivl partiets velsignelse. Det samme gjorde sig gældende, da partiet i juni 1980 sendte tre SF'ere til Berlin, bl.a. med det mandat, at de skulle mødes med Robert Havemann i Østberlin.⁹²

I VS og omegn (hertil tæller Kommunistisk Forbunds medlemmer, der først forlod og siden vendte tilbage til VS) fandt man også en del personer, der interesserede sig for og ønskede at støtte oppositionen i Østeuropa.⁹³ Vibeke Sperling er tidligere blevet nævnt. Bent Gravesen (1971-75 med Internationale Socialister, senere via Kommunistisk Forbund ind i VS) var i Polen i 1972, hvor han søgte at kontakte venstreoppositionelle. Han traf først Baluka og sidenhen andre dissidenter. I 1980 knyttede Gravesen på ny kontakter med bl.a. rådgivere for Solidarność (Jan Strzelecki og Jadwiga Staniszkis). I Århus var han med til at organisere en støtte-komité, der indsamlede penge, som blev doneret til Solidarność i Warszawa;⁹⁴ I Århus talte KF-kredsen omkring Vibeke Sperling også Jesper Olsen og Vagn Jelsø, der begge efterfølgende rejste østpå og mødte oppositionelle. Jesper Olsen var på tre rejser sammen med Tadeusz Mollin i perioden 1979-1981, og mødte bl.a. Jan Lityński og Kuroń. Der blev sat en stopper for rejserne, da de blev snuppet med undergrundsmateriale og fik indrejseforbud.⁹⁵ Hans Krull (KF, 1972-1974) besluttede, bl.a. under indtryk af det polske styres voldsomme

⁹⁰ Interview med Søren Riishøj, 24.10.2006. Om SF's dissident-kontakter se også Steen Gade: *Gades Europa*, 2004, s. 42-43.

⁹¹ Telefoninterview med Jens-Martin Eriksen, 23.5.2014

⁹² Referat af IU-møde 10.6. 1981 og af IU-møde 17.9.1980, ABA, SF's Arkiv, ks 219, læg "SF, Internationalt udvalg. Referater nov. 1979 – marts 1982."

⁹³ Om VS og Østblokken, se: Jens Groth Johansen: *VS' holdning til de kommunistiske lande. Speciale i historie*, Syddansk Universitet, 2003 (om VS' protester mod forfølgelse af dissidenter, jf. s. 40-45); Jesper Andkjær Larsen: *Venstresocialisternes demokratiopfattelser, Speciale i historie*, Københavns Universitet, 2006; Preben Wilhjelms: *Man kan sagtens være bagklog*, 2014, s. 209-210. Om uenigheder i VS, jf. Torkil Sørensen: *Forholdet mellem DDR og de danske venstrefløjspartier i Berlin-murens epoke 1961-1989, Speciale i historie*, Københavns Universitet, 2008, s. 58-59; se også Anders Dalsager: *Venstresocialisterne og demokratiet. Arbejderhistorie*, 2007, 2, s. 102-121.

⁹⁴ Interview med Bent Gravesen, 9.3.2007.

⁹⁵ Tadeusz Mollin var født i Polen, opvokset i Danmark, i en periode tilknyttet Steen Folkes VS-Rådsgruppen, men han var i høj grad sin egen. Interviews med Tadeusz Mollin, (10.5.2014) og Jesper Olsen (8.3.2007).

fremfærd mod demonstrerende arbejdere, at tage til Kraków, hvor han opholdt sig en stor del af tiden 1974-78 (på turen derved medbragte han tryksvæerte).⁹⁶ VS'eren Michael Schølaradt "havde ... noget så eksotisk som bil. Og bl.a. den blev brugt. VS var stærkt engageret i støtte til oppositionen i øst, og i Polen var det især KOR."⁹⁷ Den københavnske VS'er Viggo Bensby smuglede bl.a. stencils ind i Polen under krigsretstilstanden i 1982.⁹⁸ Vagn Jelsøe mødte Petr Uhl og Anna Šabatová i Prag i 1987 eller 1988.⁹⁹ Jakob Erle var 1981-1987 ansat ved Krogerup Højskole og rejste igennem hele perioden til Prag to gange årligt med kursisterne. På en af de første rejser introducerede en svensk trotskist ham til Petr Uhl, og mødet blev en succes. Fra da af var det første Jakob Erle gjorde, når han kom til Prag, at besøge Petr Uhl og Anna Šabatová. Med to årlige rejser blev det til mange besøg. Ved en af lejlighederne gennemførte han et interview med Petr Uhl, der blev bragt i *Information*. Han overrakte også et større pengebeløb fra NtA. På hjemrejsen til Danmark medbragte han gerne materiale til NtA.¹⁰⁰ Da Petr Uhl kort efter kommunismens fald var på gennemrejse i København var der især én person han ønskede at gense, men han kunne kun huske fornavnet: Jakob! Selv i en forholdsvis lille hovedstad som den danske, rakte det ikke til at genetablere kontakten med Jakob Erle.¹⁰¹ Bent Gravesen, Jakob Erle, Vagn Jelsøe og Jesper Olsen var alle på forskellige eller overlappende tidspunkter med i VS' ledelse (hovedbestyrelsen og/eller forretningsudvalget) og var således langtfra marginale stemmer i partiet. På den anden side synes de i vidt omfang at have gennemført rejserne på eget initiativ snarere end som officielle repræsentanter for VS. Partiets internationale udvalg talte også i en periode en tjekke, Zdeněk Ptacek, og en polak, Lubowiecki. Sidstnævnte blev en drivkraft i den københavnske gruppe "Solidaritet med Solidarnosc," og stod bag en del kurér-aktiviteter.¹⁰² Som tidligere nævnt havde en række mindre venstrefløjsgrupper – FS, KAP, SAP – ligeledes deres subversive østrejsende.

⁹⁶ Telefoninterview med Hans Krull, 29.5.2014.

⁹⁷ E-mail af 21.9.2007 fra Michael Schølaradt til forf.

⁹⁸ Telefoninterview med Viggo Bensby, 27.5.2014.

⁹⁹ Interview med Vagn Jelsøe, 1.3.2007.

¹⁰⁰ I samme periode havde Jakob Erle jævnlig kontakt med Egon Bondy, "som jeg havde samtaler med, bragte moderne kunst til og bragte manuskript ud for til Johannes Sohlman fra Politisk Revys forlag" (e-mail af 24.7.2014 fra Jakob Erle til forf; jf. også interview med Jakob Erle, 1.6.2006).

¹⁰¹ Interview med Petr Uhl, december 2004.

¹⁰² Interview med Kristof Lubowiecki, juni 2006.

At den vestlige END-inspirerede fredsbevægelse dyrkede intensive kontakter med dissidenter i Østblokken er velkendt.¹⁰³ Mønsteret genfindes i Danmark. Den danske gruppe, der utvivlsomt havde mest travlt med at krydse Jerntæppet, var Nej til Atomvåben (NtA),¹⁰⁴ hvis medlemmer – bl.a. Troels Toftkær, Kaj Bollmann, Tom Trier, Toni Liversage,¹⁰⁵ Judith Winther,¹⁰⁶ Annette Westrup,¹⁰⁷ Rex O. Schade,¹⁰⁸ Ole Hultmann¹⁰⁹ m.fl. – hyppigt rejste østpå med det formål at skabe dialog med regime-uafhængige fredsaktivister. Det var Toftkær, hvis sympati for østdissidenter havde dybe rødder, der startede rejseaktiviteterne, i første omgang i juni 1982 til DDR (hvilket i april 1983 resulterede i et indrejseforbud), dernæst til Polen og Tjekkoslovakiet.¹¹⁰ Bollmann startede i 1983, idet han som del af en delegationsrejse for Det økumeniske Fællesråd var i Østberlin og valgte at opsøge Rainer Eppelmann (adressen fik han af Troels Toftkær). Derefter blev han en overordentlig flittig østrejsende, som desuden gjorde meget ud af at opmuntre andre danske græsrodder til at rejse til DDR. I perioden frem til Murens fald var Bollmann 3-4 gange årligt i DDR, hvor han udover Rainer Eppelmann bl.a. traf Markus Meckel, Heiko Litz, Bärbel Bohley samt Ulrike

¹⁰³ Beatrice de Graaf: *Über die Mauer*, Münster 2007; Holger Nehring: *Creating Security from Below: Peace Movements in East and West Germany in the 1980s*. Kevin McDermott and Matthew Stibbe (red): *The 1989 Revolutions in Central and Eastern Europe. From Communism to Pluralism*, Manchester 2013, s. 136-153; Burke 2000.

¹⁰⁴ Kirstine Trauelsen og Jakob Bo Nielsen: *For en global sikkerhed. Fredsbevægelsen Nej til Atomvåben i Danmark 1979-1986*. Speciale i historie, Københavns Universitet, 2006; Rasmus Mariager og Regin Schmidt: *PET's overvågning af protestbevægelser 1945-1989*, *PET-Kommissionens beretning*, 10, 2009, s. 343-350.

¹⁰⁵ Interview med Toni Liversage, januar 2007.

¹⁰⁶ Judith Winther: *Politiken fra neden. Om 1980ernes fredsbevægelse*, 1992.

¹⁰⁷ Interview med Annette Westrup, 29.5.2014.

¹⁰⁸ Rex O. Schade: Højskolen og den 2. kolde krig. *Højskolebladet*, 135, 2010, s. 16-19 (<www.hojskolebladet.dk/debat/kommentarer/2010/januar/hojskolen-og-den-2-kolde-krig>).

¹⁰⁹ Ole Hultmann: Rapport fra den evangeliske kirkes fredsseminar i Kessin (1.6.-3.6.1984), 7.6.1984, Troels Toftkærs arkiv.

¹¹⁰ Interview med Troels Toftkær, 16.5.2006; Toftkær, Dagbogsoptegnelser om NtA 1980 til 1983, Toftkærs Arkiv; Toftkær, medlem af SF 1962-1978, rejste i DDR sidst i 1960'erne og først i 1970'erne, gav udtryk for sin støtte til Alexander Solsjenitsyn i *Minavisen* og i *Information* i 1974, deltog i nov. 1976 som repræsentant for SF i et møde om Østersøen som "Fredens Hav" (Rostock, DDR) og blev voldsomt upopulær hos arrangørerne da han tog ordet for at forsvare Wolf Biermanns ret til at vende tilbage til DDR. Begyndte at beskæftige sig mere intensivt med Østeuropa fra starten af 1980'erne. Toftkærs og andre fredsaktivisters "statsfjendtlige" aktiviteter er dokumenteret i talrige Stasi-dokumenter (Forf.s og Toftkærs arkiv).

og Gerd Poppe.¹¹¹ Trier blev aktiv i NtA fra 1985, gennemførte talrige rejser i Østeuropa og mødte mange forskellige oppositionelle: Václav Havel, Petr Uhl, Anna Šabatová i Tjekkoslaviet, Jacek Czaputowicz (leder af den polske uafhængige fredsbevægelse Wolność i Pokój) og Solidarność-lederen Jacek Szymborski. Trier arbejdede tæt sammen med Lubowiecki (der havde gode kontakter med KOR) men også med Wiktor Drukier. I perioden 1986-87 rejste han 8-10 gange årligt til Polen. Der var tale om kurer-virksomhed, hvor han især smuglede skriftligt materiale og trykkeriudstyr til Gdansk og diverse former for skriftligt materiale ud af Polen (hvorefter Lubowiecki sørgede for at få materialet sendt videre til Bruxelles eller London). Det polske eventyr sluttede, da han i 1988 blev taget, smidt ud med indrejseforbud, formåede at vende tilbage, og blev smidt ud nok en gang.¹¹² Disse og mange andre NtA-rejser gjorde naturligvis ikke gruppen populær hos de kommunistiske magthavere. Flere NtA-aktivister blev ramt af indrejseforbud (f.eks. Toftkær i DDR fra 1983 til 1987, Hultmann i DDR fra 1984, Trier i Polen i 1988, Annette Westrup, Toftkær og Nanna Thirup i Tjekkoslaviet i 1988¹¹³) eller blev betegnet som antikommunister eller CIA-agenter i interne Stasi-rapporter.

Socialdemokratiets forbindelser til dissidenter var begrænsede: "Partiet havde ikke noget, man kunne kalde 'vore dissidenter.' Det var matematikeren Brajlowskij, vi havde fokuseret på ... Socialdemokratiet havde således ikke nogen aktivitet i gang vedrørende dissidenter inde i Sovjetunionen ... Kontakten til dissidenter i Østeuropa – hvad enten i eksil eller i hjemlandene [-] var for Socialdemokratiets vedkommende først og fremmest noget, der foregik indirekte gennem Socialistisk Internationale. Vi havde væsentligt ringere kapacitet til sådanne aktiviteter end ... SPD eller det svenske parti."¹¹⁴

¹¹¹ Interview med Kaj Bollmann, 29.6.2006.

¹¹² Interview med Tom Trier, 20.8.2006.

¹¹³ Da Annette Westrup senere blev standset og underkastet længerevarende forhør ved indreisen til Israel (men det kunne have været et hvilket som helst andet demokrati), fordi en paskontrollør blev alarmeret af det tjekkoslaviske udvisningsstempel (som Westrup egentlig mente, hun kunne være stolt af), gik det op for hende, at verdens sikkerhedstjenester har en tendens til at være på bølgelængde med hinanden uanset hvilket styre de opererer under, og at dette kunne have alvorlige konsekvenser for de sagesløse personer man som "stemplet" person besøgte og derved mistænkeliggjorde (interview med Annette Westrup, 29.5.2014).

¹¹⁴ E-mail fra Poul Nielson til forf., 14.6.2009 (Nielson var medlem af Socialdemokratiets udenrigs- og forsvarspolitiske udvalg 1966-79). En anekdote kan illustrere de danske socialdemokraters lydørhed over for vesttyskerne: Da Boris Weil kontaktede Anker

Når SF'ere forsøgte at inddrage Socialdemokratiet i aktiviteter til støtte for oppositionen i Østeuropa, havde de vanskeligt ved at vinde gehør for deres tanker.¹¹⁵ Den første kontakt mellem LO og Solidaritet i Polen blev etableret af Kennie Katborg og Søren Keldorff fra SF, ikke af socialdemokratiske fagforeningsfolk. Partiet anlagde, lige som mange vesteuropæiske socialdemokratier, en 'realistisk' linje, hvor man fokuserede på regimerne i Øst, uagtet den sympati man utvivlsomt har haft for systemkritikerne.¹¹⁶ I forbindelse med den polske krise førte det i en overgang til spændinger mellem Socialdemokratiet og LO, idet LO stod for en mere utvetydig støtte til Solidaritet end hvad partiet fandt forsvarligt.¹¹⁷ I det omfang man mødtes med oppositionelle, var det overvejende i Vesten: man traf folk fra det polske Bund (Adam Markusfeld) og især Zdeněk Hejzlar fra Listy,¹¹⁸ hvortil kom enkelte møder med Solidarność's repræsentanter i eksil (her var det dog som regel LO, der tog over) samt et godt forhold til 'Støt Solidarnosc'.¹¹⁹ Det skal dog nævnes, at da Poul Nielson, Kjeld Olesen og Lasse Budtz var i Moskva i 1979 ytrede de ønske om at se nogle jødiske familier (navnene havde de fra Bent Melchior) og det lykkedes dem at møde matematikeren Viktor Brajlovskij. Da de vendte tilbage i 1984, traf de på ny Brajlovskij.¹²⁰ Da

Jørgensen for at få ham til at sende en protestskrivelse til Brezhnev, var Jørgensens svar, at han først ville snakke med Willy Brandt. Efter at Brandt havde tilkendegivet, at han agtede at skrive til Bresjnev, valgte Anker at gøre det samme (interview med Boris Weil, 9.6.2006). Også Steen Christensen, partiets internationale sekretær 1980-84, har understreget, at man i sådanne spørgsmål lyttede til SPD (interview med Steen Christensen, 26.6.2006).

¹¹⁵ Referat af IU-møder 1.11.1979 og 28.11.1979, læg "SF, Internationalt udvalg. Dagsorden og referater. Dec. 1978 – August 1980" og Referat af IU-møde, 27.5.1981, læg "SF, Internationalt udvalg. Referater nov. 1979 – marts 1982," ABA, SF's Arkiv, ks 219.

¹¹⁶ Bent Boel: *Western European Social Democrats and Dissidence in the Soviet Bloc During the Cold War*. Robert Brier (red.): *Entangled Protest. Transnational Approaches to the History of Dissent in Eastern Europe and in the Soviet Bloc*, 2013, s. 151-169.

¹¹⁷ Boel 2007, s. 58-76.

¹¹⁸ Vedr. kontakt med Zdeněk Hejzlar, jf. interview med Steen Christensen, 26.6.2006; vedr. kontakt med Bund (Adam Markusfeld m.fl.), jf. telefoninterview med (tidligere formand for Socialdemokratiet i Hovedstadens internationale udvalg) Bent Christensen, 11.9.2008.

¹¹⁹ SF og Socialdemokratiet var i 1984 de to partier 'Støt Solidarnosc' havde den bedste kontakt med (Drukiers beretning på Koordinationsgruppens vegne. Rigsarkivet, Støt Solidarnosc arkiv, ks 1, læg "mødereferater 1982-1988," Referat af generalforsamling 22.2.1984). Anker Jørgensen blev opfattet som en af gruppens venner, jf. interview med Roman Smigielski, 25.5.2006.

¹²⁰ Poul Nielson: *En hel Nielson*, 2011, s. 114, 118 og 138.

Steen Christensen var i Moskva i 1987 traf han Vladimir Pimonov.¹²¹ Da Lasse Budtz og Ole Espersen i august 1986 skulle til Prag, forsøgte de at få det danske udenrigsministerium til at formidle en kontakt til Charta 77, hvilket ambassaden i Prag dog ikke fandt muligt eller tilrådeligt. Da Budtz to år senere (sammen med Kirsten Jensen og Ralf Pittelkow) igen var i Prag, var det Nej til Atomvåben han henvendte sig til, og denne gang lykkedes det, med NtAs hjælp, at organisere et møde mellem den socialdemokratiske delegation og folk fra Charta 77.¹²²

Venstrefløjens engagement kan yderligere illustreres med to anekdoter. Den første: I sommeren 1988 var Folketingets miljøudvalg på besøg i DDR (Hans Engell var med som udvalgets formand, Margrete Auken som næstformand). Under opholdet i Østberlin forlod tre SF'ere (Margrete Auken, Leif Hermann og Steen Gade) samt en socialdemokrat (Dorte Bennedsen) det officielle program og holdt et møde med DDR-dissidenten Rainer Eppelmann. Efterfølgende blev de fire udvalgsmedlemmer taget i skole af Hans Engell, der slog fast, at sådan noget gjorde man ikke, der var tale om et officielt besøg, og så var det upassende at kontakte dissidenter.¹²³ Den anden anekdote: I februar 1989 var SF'eren Pernille Frahm i Prag som deltager i en NATO-parlamentarikerdelegation. Hun benyttede sig af opholdet til at opsøge en række dissidenter (Jiří Hájek, Miloš Hájek, Olga Havlová og Jiří Dienstbier). Pernille Frahm var også på den danske ambassade, hvor hun forhørte sig om programmet for det umiddelbart forestående danske udenrigsministerbesøg i Prag. Svaret var, at Uffe Ellemann-Jensen skulle besøge Gustáv Husák og andre repræsentanter for styret, men at der ikke var planlagt noget møde med Olga Havlová (Václav Havel sad på det tidspunkt i fængsel) eller andre dissidenter – faktisk havde ambassaden ingen kontakter med disse miljøer. Pernille Frahms reaktion var, at programmet absolut måtte ændres, Uffe skulle træffe Olga! Hun ringede hjem til partikammeraterne, hvorpå SF's hovedbestyrelse

¹²¹ Interview med Steen Christensen, 26.6.2006.

¹²² Budtz 1998, s. 238 og 299.

¹²³ Telefoninterview med Margrete Auken, 12.5.2014 (jf. også <www.dr.dk/arkivP1/Foredrag_paa_p1/Paacylgennemseksaartier/udsendelser/20081112105506.htm>); e-mail af 27.5.2014 fra Steen Gade til forf.; telefoninterview med Leif Hermann, 28.5.2014. På selvsamme tur diskuterede Steen Gade (SF) og Niels Ahlmann-Ohlsen (K) "om det var os SF'ere eller om det var de borgerlige, der lignede DDR-toppen (direktører på virksomheder og ledende embedsmænd m.m.). Vi var enige om, at det var de borgerlige" (e-mail af 27.5.2014 fra Steen Gade til forf.; jf. også telefoninterview med Niels Ahlmann-Ohlsen, 8.7.2014).

vedtog en udtalelse, der opfordrede udenrigsministeren til at møde dissidenter under sit besøg i Prag. Hvilket han gjorde en uges tid senere. Det bør dog bemærkes, at mødet havde været forberedt i flere måneder, Udenrigsministeriet ønskede blot at holde det hemmeligt til det sidste.¹²⁴

Østemigranternes rolle

De politisk aktive østemigranternes rolle bør understreges. Danmark var ikke stormodtager af intellektuelle oppositionelle fra Østblokken (de søgte snarere til Paris, London, Tyskland, Rom, eller Nordamerika) og mere generelt udgjorde politisk aktive østemigranter i Danmark et ganske lille mindretal.¹²⁵ Men disse få var væsentlige aktører. Blandt polakkerne var Wiktor Drukier, Maryla Hansen Swietek og Andrzej Swietek blandt de drivende kræfter i 'Støt Solidarnosc.' Andrzej Swietek stod bag diverse smugleraktiviteter, bl.a. ved at kontakte polske sømænd såvel i Danmark som i andre lande.¹²⁶ Lubowiecki var formentlig den person, der stod bag flest kurer-aktiviteter, der indebar transport af fotomateriale, radioer, trykkeriudstyr, stencils, m.m. til Polen, samt tekster og informationer ud af Polen, som Lubowiecki sendte videre til det polske eksiltidsskrift *Kultura* i Paris eller *Aneks* i London. Han var med i VS' internationale udvalg, men var i høj grad sin egen. Det var tilsyneladende ham, der tog initiativ til at skabe bladet *Socialistisk Østeuropa Information*, han var yderligere drivkraften i 'Solidaritet med Solidarnosc.'¹²⁷ Både Drukier og Lubowiecki havde forbindelser med eksilpolakker i andre europæiske lande (Lubowiecki kendte bl.a. Baluka). Den mest kendte russiske emigrant i Danmark var Boris Weil. Weil forblev aktiv efter at være kommet til landet i 1977, han samarbejdede med mange forskellige dissident-støtter og var i stand til at formidle kontakter i Sovjetunionen,

¹²⁴ Interviews med Pernille Frahm (30.10.2006), Uffe Ellemann-Jensen (5.8.2014), Per Clausen (28.8.2014) og Ole Egbjerg Mikkelsen (19.9.2014) samt e-mail fra Pernille Frahm (8.5.2014).

¹²⁵ Af de 1.400 ungarske flygtninge, der kom til Danmark i kølvandet på 1956-opstanden, slog 800 sig ned i Danmark. Da det polske styre i 1968 iværksatte en antisemitisk kampagne, måtte et stort antal polske jøder forlade deres land – 3.000 kom til Danmark i perioden 1968-1973 (Carsten Fenger-Grøn og Marlene Grøndahl: *Flygtningenes danmarkshistorie 1954-2000*, 2004, s. 23 og 51).

¹²⁶ Interview med Andrzej Swietek, 17.8.2006.

¹²⁷ Kristof Lubowiecki mener, at han har sendt ca. 1.000 danskere til Polen, som regel højst tre gange pr. kurer (interview med Lubowiecki, juni 2006). Tallet er selvsagt umuligt at verificere. Men Lubowieckis navn dukker ofte op, når man snakker med vestreorienterede, der rejste til Polen i 1980erne.

men også i andre østbloklande.¹²⁸ En anden eksilrusser, Evgeni Pavlovski, leder af NTS' danske afdeling, kom til landet i 1928. Pavlovskis aktiviteter bestod bl.a. i at forsøge at etablere kontakt med besøgende russere i forbindelse med flådebesøg. Samt i forsendelse af materiale til Rusland¹²⁹ – f.eks. ved hjælp af balloner afsendt fra Møns Klint. Sådanne aktioner blev typisk gennemført med hjælp fra NTS-folk tilrejst fra andre lande. Pavlovski stod i jævnlig kontakt med NTS og Possev-forlaget i Frankfurt. Der var efter alt at dømme ingen direkte kontakter mellem NTS' danske afdeling og oppositionelle i Sovjetunionen.¹³⁰ Blandt andre aktive østemigranter kan nævnes August Koern, estisk udenrigsminister i eksil (1963-81)¹³¹ og ACEN's mand i Danmark, og ungarenen Ernő Eszterhas, der blev formand for det nydannede Fællesrådet for Østeksiler. Begge havde kontakter med østemigranter i andre vestlige lande.

Den transnationale dimension

Den danske støtte til dissidenterne kan kun forstås fuldt ud, såfremt den sættes ind i sin rette internationale sammenhæng. LO's støtte til Solidarność blev altovervejende kanaliseret via Frie Faglige Internationale i Bruxelles,¹³² SAP's aktiviteter indgik som led i Den Fjerde Internationales støtte østover,¹³³ NtA's kontakter blev i vidt omfang koordineret med andre vesteuropæiske fredsgrupper (f.eks. IKV i Holland)¹³⁴ og mange af NtA's østvendte aktiviteter involverede møder eller aktioner og erklæringer udarbejdet sammen fredsaktivister i Øst og Vest. Eksildissidenter bosiddende i Danmark arbejdede ofte sammen med

¹²⁸ Interview med Boris Weil, 9.6. 2006. Jf. også Boris Weil: *En særlig farlig forbryder*, 1987.

¹²⁹ Brev af 14.8.1967 fra D. Schewitsch til Bent Christensen (Bent Christensens Arkiv).

¹³⁰ For en kort omtale se Mette Jensen: Evgeni Pavlovski og balalajkaorkesteret. Gitte Lunding m.fl.: *I Dagens skygge*, 2011, s. 25-26. Iflg. Randi Pavlovski eksisterede der fra sidst i 1940'erne og mange år frem en aftale mellem det danske politi (i starten: Gunnar Christensen) og Evgeni Pavlovski om, at politiet ville sende russiske afhoppere til Pavlovski, der så ville forsøge at hjælpe dem videre. Og det var ikke kun russere, der troppede op i privathjemmet. En enkelt gang var det 82 polakker, der hoppede af, og som Pavlovski fik gelejdet videre, i første omgang til et kloster på Frederiksberg (interview med Randi Pavlovski, 23.5.2014). Se også Henrik Bertelsen: *Russiske flygtninge i Danmark*, 2, 1996, s. 49

¹³¹ Peter Kyhn: Danmark og det baltiske spørgsmål 1940–1991. Speciale i historie, Københavns Universitet, 2000, s. 51–52.

¹³² Boel 2007.

¹³³ Interviews med Søren Søndergaard (14.6.2006) og Mogens Pedersen (10.8.2006).

¹³⁴ Jf. bl.a. interview med Troels Toftkær, 16.5.2006.

østemigranter i andre vestlige lande (bl.a. i London, Paris, Sverige og Tyskland). For flere var det input fra miljøer i andre vestlige lande, der blev afgørende for det østvendte engagement. Vagn Jelsø mødte talrige eksildsidenter under et to-årigt ophold ved Glasgow University i miljøet omkring Hillel Ticktins trotskistisk inspirerede tidsskrift *Critique*.¹³⁵ For Hans Kristian Neerskov synes mødet med en eksilrumæner i Paris at have været afgørende for hans interesse for bibelsmugling. Og som tidligere nævnt var en række personer fra de mere markant antikommunistiske kredse i Danmark involveret i internationale netværk, der ofte indbefattede østemigranter (August Koern i ACEN, Ole Bjørn Kraft i WACL, ABN og EFC, Evgeni Pavlovski med NTS og Possev-forlaget i Frankfurt; Frihed og Folkestyre med Interdoc). Da en gruppe danske miljøaktivister først i 1980'erne rejste til Tjekkosllovakiet for at møde ligesindede, besøgte de først eksiltjekken Pavel Tigrid i Paris, der forsynede dem med adresser og penge, der skulle afleveres i Prag.¹³⁶ Uden input fra andre vestlige lande og uden talrige transnationale forbindelser, havde der næppe været nogen nævneværdig dansk dissident-støtte. Også denne del af Danmarks historie giver kun mening, hvis den bliver sat ind i et internationalt perspektiv.¹³⁷

Danskerne set med dissident-briller

Hvorledes så østdissidenterne på deres danske besøgende? Herom ved vi kun lidt. Der kan sagtens fortælles anekdoter, der sætter nogle af de danske aktiviteter i et lettere komisk lys: bibelsmuglere, der efterlod bibles i hviderussiske grøftkanter, fordi de ikke kunne finde aftagere,¹³⁸ trotskister med et lignende problem, der efterlod deres løbesedler og andet materiale på østtyske toiletter, i håb om at DDR-borgere ville værdsætte denne lektur,¹³⁹ danske revolutionære, der testede polske oppositionelles politiske sindelag ved at spørge om de gik ind for socialistisk demokrati eller demokratisk socialisme...¹⁴⁰ Som det gerne

¹³⁵ Interview med Vagn Jelsø, 1.3.2007.

¹³⁶ Interview med Henrik Halkier, april 2006.

¹³⁷ For et lignende argument fsva. fodnotepolitikken, se Rasmus Mariager: Fælleseuropæisk sikkerhed. Transnationale socialdemokratiske netværk, afspændingspolitikens krise og Ostpolitikens videreførelse. *Historisk Tidsskrift*, 111, 2011, s. 509-547.

¹³⁸ Boel: Dansk Europamission, 2013, s. 381-401, jf. s.391-392.

¹³⁹ Interview med Søren Søndergaard, 14.6.2006.

¹⁴⁰ Interview med Bent Gravesen, 9.3.2007; Gravesen havde historien fra de polske 'ofre.'

skulle være fremgået af ovenstående, dækker udtrykket dissident-støtte så mange og så forskelligartede fænomener, at det ikke lader sig gøre at generalisere. Diversiteten gjaldt også dem, der skulle hjælpes. Eksempelvis var polske oppositionelle typisk interesserede i praktisk hjælp (trykkeriudstyr m.m.), mens kontakterne i Tjekkoslaviet ofte var af mere intellektuel karakter. Men i begge lande kunne dissident-støtterne opleve (i Polen i 1980-81, i begge lande fra midten af 1980'erne), at der var myldretider, hvor man ikke kunne gå på gaden uden at genkende vesterlændinge (andre dissident-støtter), og at der hos visse dissidenter nærmest var ventetid for at komme til (Jan Lityński i 1981, Petr Uhl og Anna Šabatová eller Jiří Dienstbier sidst i 1980'erne).¹⁴¹

Med så mange vesterlændinge på kort visit fra deres trygge og velstående lande ville det ikke være overraskende, om østdissidenternes reaktioner nogle gange var blandede. Og noget sådant forekom vitterligt. "Jeg vil ikke være Zoologisk Have for jer" fik en gruppe besøgende vesterlændinge at vide af en ung østtysker, før hun forlod dem.¹⁴² Det mest kendte eksempel på en vanskelig øst-vest dialog var de indledende møder mellem fredsaktivister og dissidenter. Dialogen mellem den END-inspirerede fredsbevægelse og dissidenterne blev imidlertid frugtbar. Den førte bl.a. til fælles aktiviteter, til udarbejdelsen af et fælles memorandum og dannelsen af en fælles organisation, Helsinki Citizens' Assembly, hvis åbningsceremoni fandt sted i Prag i 1990 under præsident Havels formandsskab. Alt i alt er der næppe tvivl om, at østdissidenterne i allerhøjeste grad værdsatte den hjælp – af praktisk eller symbolsk art – som de fik vestfra. Selv om kontakten kun sjældent blev opretholdt efterfølgende, og selv om der, næppe overraskende, er eksempler på dissidenter, der efter at være kommet til magt og ære, har haft svært ved at erindre den modtagne hjælp.

Kampen om den kolde krig

Dissident-støtten har fået et efterliv i form af forskellige syn på hvem der var de centrale aktører i denne støtte.¹⁴³ To initiativer er blevet fremhævet i den danske debat: Sakharovhøringen i København i 1975 samt Hans Kristian Neerskovs og Dansk Europamissions bibelsmugling.¹⁴⁴ For

¹⁴¹ Interviews med Jesper Olsen (8.3.2007) og Troels Toftkær (16.5.2006).

¹⁴² Toftkær, Dagbogsoptegnelser om NtA 1980 til 1983, Toftkærs Arkiv.

¹⁴³ Jensen 2004, s.7-8.

¹⁴⁴ "Heldigvis var der i Danmark anstændige mennesker. Der var en Sakharov-komité, der så tidligt som i 1975 afholdt en international offentlig høring om forfølgelser af

så vidt angår Sakharovhøringen har fokus i debatten ikke været på selve høringen og dens initiativtagere, men på de kræfter, først og fremmest KGB og angiveligt KGB-manipulerede individer, der forsøgte at lægge sig hindrende i vejen for den eller bare diskreditere den. Og i den forbindelse er de venstreorienterede blevet udpeget som dem, der svigtede nok en gang. Som påvist andetsteds bør pressens forholdsvis kritiske dækning af høringen imidlertid tilskrives høringens forløb, snarere end KGB-manipulation eller politisk *bias* i medierne.¹⁴⁵ Ydermere, og som påvist andetsteds, er Dansk Europamissions – og i særdeleshed Neerskovs – rolle efter alt at dømme blevet markant overdrevet i en række danske medier.¹⁴⁶ Begge eksempler illustrerer det forhold, at fortsat forskning på dette område er en nødvendig, om end næppe tilstrækkelig, forudsætning for udviklingen af en lødig og virkelighedsrelateret debat.

Afsluttende bemærkninger

En kortlægning af den danske støtte til dissidenter i Østblokken er vigtig af flere grunde. Dels kan man mene, at det er interessant i sig selv at få afklaret, hvem der gjorde det, de fleste i dag formentlig vil mene var “rigtigt,” nemlig at støtte dissidenterne i Østblokken. Hertil kommer, at en sådan undersøgelse kan modvirke mytedannelser om hvem der (ikke) gjorde hvad under den kolde krig, og helt konkret bidrage til at

anderledestænkende i Sovjetunionen ... Formanden for Sakharov-komiteen var ... Øjvind Felsted [sic] Andresen. Han og hans komité gjorde et kæmpearbejde for at støtte Sakharov og hans indsats for de forfulgte og undertrykte. Medlem af Sakharov-komiteen, pastor K.H. [sic] Neerskov og Dansk Europamission, gjorde ligeledes en meget stor indsats ved at sende bibler til troende og anden form for hjælp til trængende familiemedlemmer til anderledestænkende i de sovjetiske og andre fangelejre. Ingen af dem har fået nogen form for anerkendelse eller tak af det toneangivende Danmark” (Bent Jensen: Tavshed og hetz. *Berlingske Tidende*, 3.2.2001).

¹⁴⁵ Boel: Menneskerettighedspolitik fra neden, 2011. Den politiker, kritikken har fokuseret på, er Ole Espersen: “På venstrefløjens øvede mange indirekte eller direkte støtte til det sovjetiske regime eller andre socialistiske regimer – og der var dette fanatiske had til USA og kapitalismen. [Interviewer: Kan du give et eksempel?] Tag nu f.eks. den forhenværende justitsminister, socialdemokraten Ole Espersen. Han nægtede at underskrive fælleserklæringen efter den vigtige Sakharov-høring i København i 1975. Dokumentet var ellers en vigtig vestlig støtte til systemkritikeren, som var forfulgt af de sovjetiske myndigheder” (interview med Bent Jensen i: Bent Blüdnikow og Mikael Jalving: Den uartige systemkritiker. *Berlingske Tidende*, 3.2.2007). Jf. også Jensen 2014, 1, s. 552. Som påvist i Boel: Menneskerettighedspolitik fra neden, 2011 er kritikken af Espersens manglende underskrift ubeføjet.

¹⁴⁶ Boel: Dansk Europamission, 2013.

nuancere vores syn på visse aktørers rolle under den kolde krig, samt muligvis anspore til selvransagelse i visse kredse.

“Venstrefløjen” er ofte blevet anklaget for at have svigtet under den kolde krig – implicit i anklagen er vel en formodning om, at man kan generalisere om “venstrefløjen,” samt at det er på “højrefløjen,” at man finder dem, der gjorde det rigtige.¹⁴⁷ Som det fremgår af denne artikel, får man et noget anderledes billede, når man undersøger hvem der rent faktisk støttede dissidenterne ved at tage direkte kontakt med dem. For her var venstreorienterede klart mere aktive end de borgerlige. Dette kan der, som nævnt i det foregående, gives forskellige forklaringer på. Nuancering er også nødvendig, når man ser nærmere på de individuelle dissident-støtter. Såvel Østblokkens oppositionelle som deres støtter kunne være af uhyre forskelligartet politisk observans. Blandt støtterne finder man folk der svor til Hitler, Mao eller Trotsky. Overraskende kombinationer forekommer hos enkeltpersoner, såsom Svend Auken, der var med i Venskabsforeningen Danmark-Nordkorea, og som samtidig var klar i mælet, da han fordømte Jaruzelski-styrets menneskerettighedskrænkelser;¹⁴⁸ eller Pelle Voigt, der som en af SF’s to repræsentanter på vej til et besøg hos Nordkoreas diktator, Kim Il-Sung (som han helt sikkert ikke var begejstret for), mellemlandede i Prag og mødtes med tjekkiske dissidenter.¹⁴⁹

Principiel sympati for østdissidenterne var udbredt i den kolde krigs Danmark. Men aktiv støtte til og kontakt med dem var i udpræget grad forbeholdt anonyme ildsjæle og marginale mindretalsgrupper, der som regel først i 1980erne (især i anden halvdel af 1980erne) fik selskab af mere prominente navne. Der er ikke belæg for at tale om officielle relationer mellem noget som helst dansk parti og østeuropæiske oppositionelle. Dette er ikke overraskende, da partier uafhængige af kommunisterne ikke kunne eksistere lovligt i østlandene, og når bortses fra perioden 1980-81 i Polen var der intet østblokland, hvor oppositionelle kræfter havde noget, der bare lignende en officiel status (i Polen lod man som om Solidarność blot var en fagforening, hvorfor det kun kunne etablere officielle relationer med andre fagforeninger). Men det afspejler også det forhold, at intet dansk parti (bortset fra trotskisterne i SAP, hvis betydning var minimal) formulerede det som et centralt

¹⁴⁷ Om “venstrefløjen,” se Morten Thing: Venstrefløjens historie. Vi er historie. *Arbejderhistorie*, nr. 3, 1999, s. 67-75.

¹⁴⁸ *LO-Bladet*, 17.6. 1982.

¹⁴⁹ Voigt rejste sammen med SF’s næstformand Ole Henriksen (telefoninterview med Ole Henriksen, 19.11.2006).

mål at etablere relationer til oppositionelle i Østblokken. De politiske partiers vilje til at kaste et kritisk selvransagende blik på deres egen historie under den kolde krig, herunder deres (manglende) støtte til dissidenterne under den kolde krig, har imidlertid kunnet ligge på et meget lille sted. Det gælder helt klart til højre på det politiske spektrum, hvor man generelt har følt, at man gjorde det rigtige, og at kommunismens fald og Sovjetunionens opløsning udgjorde det endelige bevis herfor. Hvilket er forståeligt, hvis man vitterligt mener, ikke blot at græsrodskontakter på tværs af Jerntæppet var betydningsløse for den kolde krigs forløb og afslutning, men også, at der ikke var tungtvejende moralske grunde til at støtte dissidenterne. Noget anderledes forholder det sig på venstrefløjen, hvor man traditionelt har hyldet international solidaritet, og hvor man derfor kunne have forventet en større indsats. For selv om det er her man finder flest, der i såvel ord som handling solidariserede sig med dissidenterne, og selv om man kan undre sig over, at dette ikke har tiltrukket sig større opmærksomhed, så står det stadig tilbage, at også på venstrefløjen udgjorde de subversive østrejsende et lille mindretal, hvoraf mange efter alt at dømme handlede på eget initiativ. Hertil kommer (noget der ikke har været denne artikels emne) en manglende anerkendelse hos nogle, af den ambivalens, der har karakteriseret dele af venstrefløjens forhold til "den reelt eksisterende socialisme," en ambivalens, der muliggjorde SF-ledelsens lejlighedsvis omgang med diktatorer som Nicolae Ceaușescu og Kim Il-Sung. Endelig, uanset realpolitiske overvejelser, kunne man mene, at undertrykkelsen bag Jerntæppet udgjorde en moralsk udfordring, som demokrater af såvel højre- som venstreorienteret observans burde have taget mere alvorligt end mange af dem gjorde.¹⁵⁰

¹⁵⁰ At SF ikke gjorde nok, anerkendes i Gade 2004. Af Voigt 1999 fremgår det klart, at Pelle Voigt gik ind for en mere dissident-støttende holdning end den ledelsen stod for. Vedrørende borgerlig selvransagelse fsva. den begrænsede støtte til dissidenter samt visse kredses – formentlig koldkrigsrealistisk motiverede – tolerance over for "højreorienterede" diktaturer i nyere tid: Bortset fra spredte debatindlæg i medierne, en Deadline-udsendelse (13.12.2013) og en studenteropgave (Daniell Marcussen: Værdikampens dobbeltstandarder. Hvad højrefløjen, skrev og bedrev fra Mussolinis død til efter Murens fald. 5. semester projekt, Historiestudiet, Aalborg Universitet, 2003, <aktivist.nu/IMG/pdf_Vaerdikampens_dobbeltstandarder.pdf>), har interessen været begrænset, og den synes ikke at have sat sig nævneværdige spor i forskningslitteraturen.

SUMMARY

BENT BOEL: *Danish support for dissidents in the Soviet Bloc during the Cold War*

Recent Cold War historiography has demonstrated an increased interest for the many ways in which the Iron Curtain was perforated long before the fall of the Berlin Wall. This article looks at Denmark's role in this process and constitutes a first attempt to examine Danish assistance to Soviet Bloc dissidents. Its relevancy is heightened by the ongoing Danish controversies concerning the Cold War and, in particular, disagreements about the role played by different groups which supported dissidents in the Soviet Bloc. Indeed, without documented knowledge in this field we will have to settle for a debate rich in passions and certitudes but rather disconnected from the complicated reality of the Cold War. Based on available written and oral sources, this article makes a number of claims about Danish support for the dissidents. For instance, the support was, mostly, a non-governmental endeavor. Although there are examples of official or semi-official contacts with dissidents, in the main dissident-helpers were a tiny minority comprising marginal fringe groups or individuals (exiled Soviet bloc dissidents, Bible smugglers, peace activists, leftwing activists) acting on their own initiative rather than mandated by some larger group. Only during the 1980s, and in particular the second half of the 1980s, did other actors – and more prominent individuals – enter the fray. This minority was politically extremely diverse: practical support for the dissidence could be found in many different political quarters, and it could be motivated by extremely diverse motives. In some cases it had at least as much to do with domestic politics as it had with the dissidents themselves. Among those supporting the dissidents were far right-wing activists as well as Maoists and Trotskyists or liberals. But the overwhelming majority of those involved in subversive tourism to the Soviet Bloc were from the left (broadly understood). The reasons for this overrepresentation are diverse. One of them was the perceived need to actively show that Soviet-style socialism was quite different from the kind of socialism to which the majority of the Danish left aspired.

